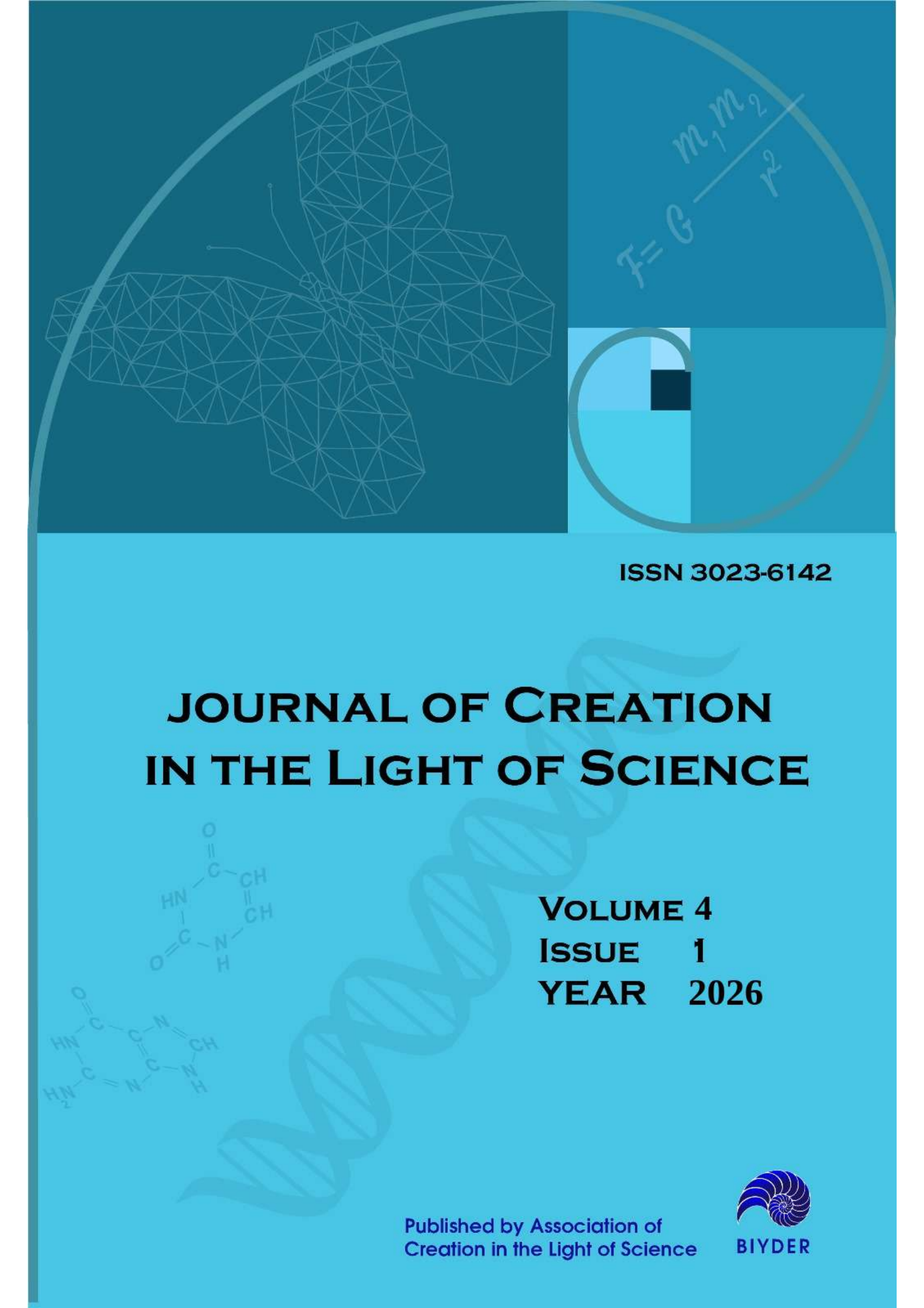

$$F = G \frac{m_1 m_2}{r^2}$$

ISSN 3023-6142

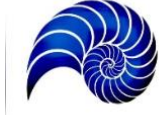
JOURNAL OF CREATION IN THE LIGHT OF SCIENCE

VOLUME 4
ISSUE 1
YEAR 2026

Published by Association of
Creation in the Light of Science

BIYDER

DERGİ SAHİBİ / OWNER

Bilimler Işığında Yaratılış Derneği

DERGİ İMTİYAZ SAHİBİ / THE CONCESSIONAIRE

Prof. Dr. Orhan ERDOĞAN

EDİTÖR / EDITOR

Doç. Dr. Kasım TAKIM

EDİTÖR YARDIMCISI / ASSISTANT EDITOR

Doç. Dr. İbrahim ÇEMBERLİTAŞ

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Fen ve Sağlık Bilimleri / Science and Health Sciences

Biyoloji / Biology: Prof. Dr. Fatih SATIL (Balıkesir Üniversitesi)

Kimya / Chemistry: Prof. Dr. Ö. İrfan KÜFREYİOĞLU (Atatürk Üniversitesi)

Moleküler Biyoloji ve Genetik / Molecular Biology and Genetics: Prof. Dr. Ali Osman BELDÜZ
(Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Fizik / Physics: Prof. Dr. Selahattin ÇELEBİ (Iğdır Üniversitesi)

Eczacılık / Pharmaceuticals: Doç. Dr. Mustafa Abdullah YILMAZ (Dicle Üniversitesi)

Veteriner / Veterinary: Prof. Dr. Şükrü Hakan ATALGIN (Balıkesir Üniversitesi)

Ziraat ve Ormancılık / Agriculture and Forestry: Prof. Dr. Ali KAYGISIZ
(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)

Matematik / Mathematics: Prof. Dr. Erhan PİŞKİN (Dicle Üniversitesi)

Mühendislik / Engineering: Doç. Dr. Muhammed Emre AYHAN (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Tarım / Agriculture: Doç. Dr. / Assoc. Prof. Amir RAHİMİ (Urmia University-Iran)

Tıp / Medical: Uzman Dr. Selçuk ESKİÇUBUK

Sosyal Bilimler / Social Sciences

Eğitim Bilimleri / Educational Sciences: Prof. Dr. Abdulhak Halim ULAŞ (Atatürk Üniversitesi)

Felsefe / Philosophy: Prof. Dr. Edward MOAD (Qatar University-Qatar)

Mantık / Logic: Doç. Dr. Ahmet KAVLAK (Iğdır Üniversitesi)

Psikoloji / Psychology: Prof. Dr. Mustafa BELOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)

Arkeoloji Archaeology: Prof. Dr. Sabahattin BAYRAM (Ankara Üniversitesi)

Siyaset Bilimi / Political Science: Prof. Dr. Atilla DOĞAN (Karadeniz Teknik Üniversitesi)

Edebiyat / Literature: Prof. Dr. Şahmurat ARIK (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Coğrafi Bilimler / Geographical Sciences: Prof. Dr. Faruk KAYA (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)

İlahiyat / Theology: Dr. Öğr. Üyesi Lokman BEDİR (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

İşletme / Business: Prof. Dr. Adem DURSUN (Atatürk Üniversitesi)

Kur'an Çalışmaları / Qur'anic Studies: Doç. Dr. / Assoc. Prof. Sujiat ZUBAIDI
(Darussalam Gontor University- Indonesia)

Kamu Yönetimi / Public Administration: Doç. Dr. / Assoc. Prof. Nabukeera Madinah
(Islamic University – Uganda)

Hukuk / Law: Doç. Dr. / Assoc. Prof. Tajudeen Sanni (Kampala International University – Uganda)

Finans / Finance: Doç. Dr. Yunus YILMAZ (Dicle Üniversitesi)

İktisat / Economics: Doç. Dr. Said CEYHAN (Bartın Üniversitesi)

Güzel Sanatlar / Fine Arts: Doç. Dr. Rasim SOYLU (Sakarya Üniversitesi)

İstatistik / Statistics: Dr. Öğr. Üyesi Lütfü SİZER (Dicle Üniversitesi)

Tarih / History: Dr. Öğr. Üyesi Davut ADLIĞ (Dicle Üniversitesi)

Dil Tashih Heyeti / Language Editing Committee

Prof. Dr. Fevzi KARADEMİR (Düzce Üniversitesi)

Prof. Dr. Kazim YOLDAŞ (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Doç. Dr. Süleyman AYDENİZ (Muş Alparslan Üniversitesi)

Redaksiyon Heyeti / Scientific Editing Committee

Prof. Dr. Âdem TATLI (Emekli)

Prof. Dr. Ali ALAŞ (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail KOCAÇALIŞKAN (Biruni Üniversitesi)

Dr. İdris GÖRMEZ (Emekli)

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Prof. Dr. Selahattin ÇELEBİ (İğdır Üniversitesi)

Arapça Dil Editörü / Arabic Language Editor/ محرر اللغة العربية

Prof. Dr. İshak ÖZGEL (Süleyman Demirel Üniversitesi)

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Adem KILIÇMAN (University Putra Malaysia-Malaysia)

Prof. Dr. Nevzat TARHAN (Üsküdar Üniversitesi)

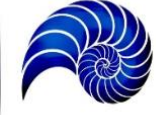
Prof. Dr. Mehmet Hakkı ALMA (İğdır Üniversitesi)

Prof. Dr. Kazım UYSAL (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Prof. Dr. Fevzi ÖZGÖKÇE (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Prof. Dr. Koray KÖKSAL (Bitlis Eren Üniversitesi)

Prof. Dr. Ekrem KÖKSAL (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)

Prof. Dr. Cihat YAŞAROĞLU (İnönü Üniversitesi)

Prof. Dr. Yusuf SANCAK (Bitlis Eren Üniversitesi)

Prof. Dr. Murat ÜNAL (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

Doç. Dr. Abdullah CENGİZ (Dicle Üniversitesi)

Doç. Dr. Mesut Işık (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)

Doç. Dr. Mehmet Emin Aydemir (Harran üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÖZBEYAZ (Bitlis Eren Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SİNAY (Iğdır Üniversitesi)

Dr. Susilorini SUKAMTO (University Islam Sultan Agung- Indonesia)

Dr. Rosseni DIN (University Kebangsaan, Malaysia)

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ömer İrfan KÜFREVİOĞLU – Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Koray KÖKSAL – Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Prof. Dr. Abdulhak Halim ULAŞ – Atatürk Üniversitesi

Doç. Dr. Ahmet KAVLAK – Iğdır Üniversitesi

Editörden...

Değerli Okurlarımız,

Bilimler Işığında Yaratılış Dergisi'nin dördüncü cildinin ilk sayısıyla sizlerle birlikte olmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Dergimiz, bilimsel bilginin “Nasıl?” sorusuna verdiği cevaplar ile bu cevapların işaret ettiği derin “Neden?” sorusu, yani Yaratılış Hikmeti arasındaki köprüyü kurma misyonuyla yayın hayatına devam etmektedir.

Bu sayımız, güncel ve yakıcı bir meseleye – yapay zekâ çağının insana, akla ve medeniyete yüklediği yeni sorulara – dergimizin bütüncül bakış açısından bir cevap arayışı niteliği taşımaktadır. 2025 yılında büyük dil modellerinin Turing testini yüksek bir başarı oranıyla geçtiğinin duyurulması, “makinelere düşünüyor mu?” sorusunu yeniden gündemin merkezine taşımış; bu gelişme aynı zamanda insanlığın son üç asırdır içinde bulunduğu teknolojik dönüşümün, insana ve fıtratına ne ölçüde uygun ilerlediği sorusunu da gündeme getirmiştir. Bu sayımızda yer alan iki makale, teknolojinin ontolojik temellerini ve yapay zekânın idrak sınırlarını bir araya getirerek okuyucularımıza zengin bir tefekkür ufku sunmaktadır.

İlk makalemiz, Microsoft’un emekli koordinatörlerinden elektronik mühendisi Abdurrahman BULUT tarafından kaleme alınan “Hanif Teknoloji: Dataist Distopyadan Fıtrat Medeniyeti'ne” başlıklı çalışmadır. Çalışma, Endüstri 1.0'dan 5.0'a uzanan tarihsel çizgide, teknolojik gelişme ile vicdan, aile ve edep gibi insanî değerler arasında derinleşen paradoksun kökenini sorgulamaktadır. Yazar, bu paradoksun tesadüfi olmadığını, bizzat mevcut teknolojiyi kuran materyalist ve dataist ontolojiden kaynaklandığını savunmakta; çözüm olarak tevhid eksenli, doğa ve fıtratla uyumlu “Hanif Teknoloji” kavramını önermektedir. Makalenin en dikkat çekici tespiti, hiçbir teknolojik ürünün “nötr” bir araç olmadığı, her aygıtın arkasında gizli bir varlık tasavvurunun bulunduğu – nitekim aynı tespit, dergimizin ikinci makalesinde farklı bir düzlemde yeniden karşımıza çıkmaktadır.

İkinci makalemiz, Doç. Dr. Kasım TAKİM'in “Makineler Düşünüyor mu? Yapay Zekâda Suret İşleme ile Mana İdraki Ayrımı Üzerine Bir İnceleme” başlıklı çalışmasıdır. Çalışma, 2025 baharında yürütülen ve bir dil modelinin katılımcıların %73'ü tarafından insan zannedildiği deneyden hareketle, “makine düşünüyor mu” sorusunu davranış ölçütüyle değil, düşünmenin kurucu unsuru kabul edilen mana idraki kavramı üzerinden ele almaktadır. Turing'in kendi testine “taklit oyunu” adını vermesinden, hesaplama paradigmasının

Leibniz'e uzanan sembol-içerik ayrımına, Searle'in Çince Odası'ndan klasik İslam düşüncesinin cevher tasnifine uzanan çok katmanlı bir inceleme sunan makale, bilgisayarın “düşünmediği” hükmünün sonradan yakıştırılan bir kusur değil, mimarının bizzat kurucu şartı olduğunu göstermektedir. Çalışma, asıl meselenin makinenin düşünmeye başlaması değil, insanın düşünmeyi makineye devretmesi olduğu tespitiyle sonuçlanmakta; makineyi tanımlayan tutum ile ondan kıyamet bekleyen tutumun kökte aynı kategori hatasını – cansız alete faillik atfetmeyi – paylaştığını hatırlatmaktadır.

İki makalemiz birlikte okunduğunda görülmektedir ki ister en güncel teknolojik gelişmeler ister asırlık bir meslek disiplini söz konusu olsun, hiçbir insan faaliyeti varlık tasavvurundan (ontoloji) bağımsız değildir ve bu tasavvur ne kadar ihmal edilirse edilsin, yaratılışın izleri her alanda kendini göstermeye devam etmektedir.

Dergimizin bu sayısının da tüm insanlığa faydalı olmasını diler, katkılarınız ve destekleriniz için teşekkür ederiz.

Saygılarımla

Saygılarımla

Doç. Dr. Kasım TAKIM

Editör

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Abdurrahman BULUT

İnceleme Makalesi / Review Article

HANİF TEKNOLOJİ: DATAİST DISTOPYADAN FITRAT MEDENİYETİ'NE

/

**HANİF TECHNOLOGY: FROM THE DATAİST DYSTOPIA TO THE FITRAT
CIVILIZATION**

1-13

&&&&&

Kasım TAKIM

Araştırma Makalesi / Research Article

MAKİNELER DÜŞÜNÜYOR MU? YAPAY ZEKÂDA SURET İŞLEME İLE MANA İDRAKİ AYRIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

/

**DO MACHINES THINK? AN INQUIRY INTO THE DISTINCTION BETWEEN SYMBOL
PROCESSING AND APPREHENSION OF MEANING IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE**

14-20

&&&&&

HANİF TEKNOLOJİ: DATAİST DİSTOPYADAN FITRAT MEDENİYETİ'NE

HANIF TECHNOLOGY: FROM THE DATAIST DYSTOPIA TO THE CIVILIZATION OF FITRAH

Elektronik Mühendisi
Abdurrahman BULUT
Emekli Microsoft Projeler
Koordinatörü
ar_bulut@hotmail.com
ORCID: 0009-0005-7888-9334

*Bu çalışma 20-21 Kasım 2025 tarihlerinde Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen 9. Bilimler Işığında Yaratılış Kongresinde bildiri olarak sunulmuştur.

Makale Bilgisi / Article Information
Araştırma Makalesi /Research Article
Alınma/Received: **01.04.2026**
Yayınlanma /Publication: **30.06.2026**
Telif Hakkı: Bu çalışma Creative Commons Attribution

NonCommercial 4.0 License altında lisanslanmıştır ([CC BY NC](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)).

Copyright: This article is licensed under
Creative Commons
AttributionNonCommercial 4.0
International License (CC BY NC).

GİRİŞ

ÖZET

On sekizinci yüzyılda başlayan endüstrileşme süreci, son 20 yılda hızlanarak gelişen teknolojinin insanı kuşattığı yeni bir döneme evrilmiştir. Bu süreç içerisinde teknoloji sadece insanın günlük işlerini kolaylaştırmakla kalmamış, aynı zamanda, insanın varlık algısı (ontoloji) ve değerlerini de değiştirmeye başlamıştır. Teknoloji artık dataist bir düşünme metodolojisi üzerine oturan yeni bir sosyolojinin platformu haline gelmiştir. 2045'e kadar gerçekleşmesi öngörülen tekillik, yapay zekanın üçüncü evresi ve kuantum bilgisayarların gelişmiş modellerine vardığımızda, 2050'lerde nasıl bir dünyada yaşayacağımız, endişe verici bir soru olarak öne çıkıyor. Son üç yüzyılda bilim ve teknolojiadaki ilerlemeler, üretimden iletişime birçok alanda hayal edilemeyecek gelişmeler sağlamıştır. Bir başka açıdan baktığımızda ise aynı süreçte erdem, vicdan, saygı, aile, edep gibi temel değerlerin hızlı bir düşüş gösterdiği, zayıfladığı görülmektedir. Metafizik değerlerin yerini fizik değerlere, sekülerleşmeye bıraktığı artık gözlemlenebilir hatta dokunulabilir bir gerçeklik haline gelmiştir. Buna ek olarak endüstri devrimleri süresince geliştirilen hiçbir teknoloji yoktur ki dünyanın doğasına, eko-sistemine ve insanın fitratına zarar vermemiş olsun. Bu makale, teknolojinin gelişimi ile insani değerlerin aşınması ve doğaya verilen zarar arasındaki paradoksu, ontoloji-teknoloji ilişkisi bağlamında temellendirir ve sebeplerine dönük öngöründe bulunur. Yeni bir teknoloji felsefesinin gerekli olduğunu vurgular ve bu paradoksa çözüm önerisi olarak, tevhid eksenli, doğa ve fitratla uyumlu "Hanif Teknoloji" kavramını (felsefesini) ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji Felsefesi, Hanif Teknoloji, Ontoloji, Fitrat, Dataizm, Yapay Zeka.

ABSTRACT

The industrialisation process that began in the 18th century has evolved into a new era in which technology, accelerating development over the last 20 years, has enveloped human life. Within this process, technology has not only made people's daily tasks easier, but has also begun to change their perception of existence (ontology) and values. Technology has now become the platform for a new sociology based on a dataist methodology of thinking. The singularity, predicted to occur by 2045, the third phase of artificial intelligence, and the advanced models of quantum computers raise the worrying question of what kind of world we will live in by the 2050s. Advances in science and technology over the last three centuries have brought unimaginable developments from production to communication; yet the same period has witnessed a sharp decline in fundamental values such as virtue, conscience, respect, family and decency. The replacement of metaphysical values by physical ones has become an observable, even tangible reality. Moreover, no technology developed during the industrial revolutions has left the ecosystem and human disposition (fitrah) unharmed. This article grounds the paradox between technological development and the erosion of human values in the context of the ontology-technology relationship and offers a prognosis of its causes. It argues for a new philosophy of technology and proposes the "Hanif Technology" concept (philosophy) based on divine unity (tawhid) and harmony with nature and human disposition (fitrah) as a solution.

Keywords: Philosophy of Technology, Hanif Technology, Ontology, Fitrah, Dataism, Artificial Intelligence.

‘Başınıza gelen her kötülük kendi ellerinizle kazandıklarınızındandır. Yine de Allah bir çoğunu bağışlar.’ (eş-Şûrâ 42/30)

Antropolojik temellendirmelere göre ateşin bulunması, dillerin gelişimi, avcılıktan tarım toplumuna geçiş vb. gibi oldukça eski zamanlara ait kırılma noktalarını bir kenara bırakırsak, on beşinci yüzyılda Rönesans ve reform, on altıncı yüzyılda modern bilim ve özellikle on sekizinci yüzyılda endüstri devrimlerinin başlamasıyla gelişen son en büyük kırılma olarak modernizm sayılabilir. İçinde bulunduğumuz dönem, post-modernizm ve meta-modernizm gibi kavramlarla adlandırılrsa da bir bütün olarak modernizm sürecinin devamı olarak ele alınmalıdır. Bu dönemin, belki de en önemli özelliği (sonucu), teknolojinin hayatın her alanına hâkim olmasıdır. Bu durum dünyayı küçültmüş, yerel kültürleri zayıflatmış ve onların yerini neredeyse tek tip bir küresel kültüre bırakmasına yol açmıştır. Heidegger’e göre teknoloji artık sadece bir “araç” (instrumentum) olmaktan çıkmış doğayı ve insanı “duran bir envanter” (Bestand) haline dönüştürmüştür. Bu dönüşümü sağlamasını da bir “çerçeveleme” (Ge-stell) faaliyeti olarak kavramsallaştırır [1].

Bu süreçte insanlık, buhar makinesi ile başlayan, elektriğin üretime katkısı ile hızlanan, dijital ağlarla küreselleşen ve şimdi de yapay zekâ ile bilişsel (cognitive) sınırlarını aşma iddiasındaki bir serüveninin içindedir. Bu serüven, Endüstri 1.0’dan 5.0’a uzanan çizgide, insan hayatında maddi anlamda benzeri görülmemiş konfor ve imkanlar sağlarken, değerler sistemini (ahlaki değerler, insan ilişkileri, vicdan, adalet duygusu, ailelerin birlikteliği vb.) ve yaratılıştan gelen doğasıyla (fitratıyla) olan uyumunu derinden sarsarak bu yönde negatif bir grafik izlemiştir. Bu paradoksun nedeni nedir? Teknolojik gelişme ile bilim, siyasal sistem, hukuk sistemi, finansal gelişmeyle yaşanan konformizm de birlikte ele alınması gerekir, çünkü bu disiplinler tek başına var olamazlar, bütünüyle bugünkü hâkim dünyayı kuran aynı düşünce sistemidir. Neden bu sistem insan fitratına, doğanın eko-sistemine uygun sonuçlar üretmemektedir? Bu makalenin savunduğu temel tez bu sonucun nedenin bu teknolojiyi, bu dünyayı kuran felsefenin ontolojisinden kaynaklandığıdır. Gelişme ve değerler arasındaki paradoksal ilişki bu şekilde devam ederse, teknolojinin çok daha hızla gelişeceği önümüzdeki süreçte, 2050’lerde insanlık değerleri açısından nerede olacağız? Yapay Zekada üçüncü aşama olarak görülen Süper Yapay Zekâ, Biyoloji ve makine birlikteliği olarak tanımlanan ve Kurzweil’in 2045 civarı öngördüğü “tekilik” [2] ile insan doğasını değiştirme potansiyeli taşıyan biyoteknolojik devrim [3] tarihinin en büyük varoluşsal sorgulamasını insanlığın önüne koymaktadır. Bu sorgulamanın merkezine mevcut teknolojik paradigmanın insan ve fitratla olan uyumsuzluğu ve onu nasıl bir “hiper-gerçeklik” içine hapsettiği oturmaktadır [4].

Günümüzde, Avrupa Komisyonunca belirlenen Endüstri 5.0 hedefleri, Endüstri 4.0’ın verimlilik ve otomasyon odaklı yaklaşımına göre daha insancıl kılmaya çalışarak, teknolojinin insan refahı ve sürdürülebilirlikle uyum içinde olması gerektiğini belirtmektedir [5]. Bu, teknolojinin insan üzerindeki etkisini sorgulayan önemli bir adım olarak görülebilir. Ancak bu yaklaşım mevcut teknolojinin üzerine kurulu olduğu materyalist ve dataist ontolojik temelleri ve bu temellerin ortaya çıkarttığı, Jean Baudrillard’ın ifadesiyle, “simülakrlar” [6] dünyasını dönüştürüp insan fitratına uygun bir medeniyet kurma kapasitesine sahip değildir. Seyyid Hüseyin Nasr’a göre modern bilim ve teknoloji seküler (bilginin kutsallıktan arındırılması- desacralized) [7] ve indirgemeci yaklaşımı dolayısıyla [8], doğanın ve bilginin kutsal boyutunu ihmal ederek ontolojik ve ekolojik bir krize yol açmıştır [9]. Modern seküler bilim ve teknoloji, gerçekliği parçalar ve metafizik bir bütünlükten koparır. Bu makale, küresel ölçekte artan “etik yapay zekâ” ve “sürdürülebilir teknoloji” arayışlarına, İslam medeniyetinin “tevhid” ve “fitrat” kavramlarından hareketle katkı sunmayı amaçlamaktadır. Çalışma, literatür temelli kavramsal analiz ve felsefi argümantasyon yöntemiyle yürütülmüş; nicel veya nitel saha verisi kullanılmamıştır.

1. Tarihsel Dönüm Noktası: Endüstri Devrimleri ve İnsanın Dönüşümü

Endüstri Öncesi Toplum: Fitratla İç İçe Bir Hayat: Endüstri devrimleri öncesinde (pre-industry) insanlar büyük ölçüde, doğal şartlarda yaşıyor ve değerlerini içinde yaşadıkları topluluktan alıyorlardı. Topluluklar akrabalık, komşuluk ve dostluk bağlarıyla kenetlenerek bireye kimlik, aidiyet ve ahlaki değerlerin aktarıldığı bir sosyal doku oluşturmuştur. Ferdinand Tönnies bu dönemdeki topluluğu “Gemeinschaft / Community / Cemaat” olarak adlandırır [10]. Üretim el emeğine ve zanaatkarlığa dayanıyor, üretici ile ürünü arasında somut ve manevi bir bağ bulunuyordu. Bu dönem insanın doğanın bir parçası olarak görüldüğü dönemdir ve gerçeklik doğrudan deneyimlenen otantik bir gerçekliktir. Endüstri öncesi dönemin endüstri dönemine belki de en büyük katkısı 1455 de Johannes Gutenberg’in İncil’i matbaa baskısı olarak ortaya koyması olarak görülebilir. Artık bilgi aktarımı sözlü ya da el yazısıyla değil, makineler aracılığı ile basılarak yayılması, data – veri kavramının insan dışı bir sistematiğe geçişinin Batı’daki başlangıcıdır (Çin’de çok daha önceden kullanılmaya başlayan

matbaanın Batı’da Rönesans ve Reform ile başlayan ve bugünkü dünyayı kuran sürece etkisi açısından belirtilmiştir).

Endüstri 1.0 (18.-19. Yüzyıl): Buhar makinesinin icadı önemli bir kırılma noktasıdır. İlk defa biyoloji (insan/hayvan gücü) ve doğal yenilenebilir (rüzgâr, akarsu vb.) kaynaklar dışında bir enerji (makine ile) kullanılabilir hale gelmiştir. İletişimin ilk teknolojik versiyonu olan telgraf da (1837) bu dönemdedir. Buhar makinesi ve mekanik tezgâhlar ile kitlesel üretim ve fabrika sistemi başlamıştır. Bu süreç kırdan kente göçü tetikleyerek büyük bir sosyolojik dönüşüm yarattı. David Landes’in vurguladığı gibi, ölçek ekonomileri öne çıkmaya başladı [11]. İnsan, makinenin ritmine uymak zorunda kaldı, organik “cemaat” bağları zayıflamaya ve gerçeklik, doğal döngülerden, makinenin mekanik tekrarına kaymaya başladı. Artık insan toplulukları “cemaat” dan “cemiyyet” e (Tönnies’in “Gesellschaft / Civil Society / Cemiyyet” kavramı [12]) dönüşmeye başlamıştır.

Endüstri 2.0 (19.-20. Yüzyıl): Bu dönem elektrik ve seri üretim ile karakterize edilen ve tüketim toplumunun temellerinin atıldığı dönemdir. Frederick Taylor’un “Bilimsel Yönetim İlkeleri” ile insan verimliliğinin bir bilim haline gelmesi [13] ve insanın, bir makinenin dişlisi olarak görülmesi bu döneme ait gelişmelerdir. Bu tam da Jacques Ellul’un “teknğin insanı araçsallaştırması” olarak tanımladığı olgunun net bir örneğiydi [14]. Artık İnsanın üretimle olan somut ilişkisi, standartlaştırılmış ve yabancılaşmış bir sürece dönüştü.

Endüstri 3.0 (20. Yüzyıl Sonu): Bilgisayarlar, internet ve otomasyon bilgi toplumuna geçişi sağladı. Bu dönemde fiziksel emeğin yerini bilişsel emek almaya başladı ve küreselleşmenin hız kazanmasıyla bireycilik arttı ve topluluk bağları daha da zayıfladı. Bu dönem, Baudrillard’ın işaret ettiği hipergerçekliğin tohumlarının atıldığı, medya ve enformasyonun, deneyimlerimizin birincil kaynağı haline gelmeye başladığı dönemdir. Gerçeklik, temsiller aracılığıyla deneyimlenir oldu.

Endüstri 4.0 (21. Yüzyıl): Gelişen yeni teknolojiler; nesnelerin interneti, yapay zekâ ve büyük veri, kuantum bilgisayar, otonom araçlar, nanoteknoloji, biyoteknoloji fiziksel, dijital ve biyolojik dünyaların kaynaşmasını vaat etti [15]. Ancak bu devrim, Harari’nin “işlevsiz sınıf” [16] tehlikesine işaret ettiği, insanın konumunun belirsizleştiği bir dönemi başlattı. Bu belirsizlik, bireyin giderek Baudrillard’cı anlamda bir simülakra dönüşmesiyle derinleşmiştir. Sosyal medyadaki kişisel markalarımız, algoritmaların bize dayattığı tüketim alışkanlıkları ve dijital kimliklerimiz, Tönnies’in organik “cemaat” içindeki otantik benliğimizin yerini alan simülakrlardır. Bu dönemde İnsan, gerçek benliğinden koparak, veri noktalarından oluşan ve sürekli performans sergilemesi beklenen bir “simüle benlik” haline dönüşmeye başlar. Bu, Baudrillard’ın dördüncü aşama simülakrıdır [17], gerçeklikle bağı kalmamış, kendi kendine referans veren bir model haline gelmiştir.

Endüstri 5.0 ve İnsanı Merkeze Alma Çabası: Endüstri 4.0’ın salt ekonomik verimlilik odaklı anlayışına karşı, Avrupa Komisyonu Endüstri 5.0 kavramını ortaya koymuştur. Bu yeni vizyon, üretimi üç temel esas üzerine oturtması hedeflenir; İnsan-odaklılık (çalışanların refahı ve yetenek gelişimi), Sürdürülebilirlik (döngüsel ekonomi ve çevresel dayanıklılık) ve Dayanıklılık (tedarik zincirlerinde esneklik). İnsanların yaratıcılık ve problem çözme becerileriyle, robotların hız ve verimliliğini bir araya getiren “insan-robot iş birliği” fikri Endüstri 5.0 da öne çıkmaktadır. Ancak, Endüstri 5.0’in bu insancıl söylemi, teknolojinin temelindeki ontolojik sorunu ve Baudrillardcı simülasyon düzenini çözmekte yetersiz kalacaktır. Zira, bu yaklaşım “nasıl” daha insani bir teknoloji üretebileceğimiz sorusuna odaklanırken, “niçin” ve “neye göre insani” olduğu sorusuna, yani teknolojinin dayandığı varlık ve değer felsefesine ve insanı sarmalayan hiper-gerçeklik perdesine yeterince nüfuz etmemektedir. İnsanı merkeze almayı onu sadece bir “refah öznesi” veya “yaratıcı kaynak” olarak görmekle sınırlandırmak, onun metafizik boyutunu, fıtratını ve simülakrlar dünyasındaki varoluşsal yabancılaşmasını görmezden gelme anlamı taşır.

2. Temel Tez: Ontolojiden Bağımsız Bir Teknoloji Yoktur ve Mevcut Teknoloji Hanif Değildir

“Hanif Teknoloji” önerisi iki temel tespite dayanır, bunlar; teknolojinin ontolojiden bağımsız olamayacağı ve bu (mevcut) teknolojinin hanif (fıtrata uygun) olmadığıdır. Bu iki tespiti detaylandıracağız.

Ontolojiden Bağımsız Bir Teknoloji Yoktur: Araç ve Öz Birliği: Yaygın kabulün aksine, teknoloji onu ortaya çıkaran kültürden, felsefeden bağımsız değildir. Her teknolojik ürün ve sistem, onu tasarlayan ve üreten toplumun dünya, varlık, bilgi ve insan hakkındaki temel kabullerini üzerinde taşır ve yansıtır. Heidegger’e göre “Teknoloji yalnızca bir araç değildir. Teknoloji (Teknik), bir “Açığa-çıkarma/Entbergen” biçimidir.”[18]. “Ge-stell, modern teknolojinin özünde egemen olan kendisi teknolojik bir şey olmayan, bu özel “açığa çıkarma” biçiminin adıdır” [19]. Bu alıntılar, Heidegger’in

teknolojiyi ontolojik düzeyde nasıl konumlandığını net bir şekilde gösterir. Ona göre teknoloji, dünyanın ve içindeki şeylerin (varlığın) bizim için ne olduğunu (Bestand) belirleyen temel bir çerçevedir (Ge-stell). Bu, teknolojinin salt bir araç olmaktan çok, varlığı anlama ve onunla ilişki kurma biçimimizi şekillendiren bir ontoloji kaynağı olduğu anlamına gelir. "Açığa-çıkarma" terimi, teknolojiyi bir hakikat (aletheia) olayına bağlayarak ontolojik bağlamını daha da güçlendirir. Don Ihde ise, bilim ve teknolojinin dünyanın bize nasıl göründüğünü ve dolayısıyla ne olduğunu (ontolojisini) belirlediğini somut örneklerle gösterir. Teknoloji, bir yorumlama (hermeneutik) ve açığa çıkarma aracıdır [20]. Lewis Mumford, "Makine, onu kuşatan daha geniş toplumsal örüntüden koparılamaz; zira ona anlam ve amacını veren bu örüntüdür." [21] ifadesiyle teknoloji üretimleri ile onları ortaya çıkaran sosyal, kültürel yapı arasındaki ilişkiyi netleştirir. Alparslan Açıkgenç de, benzer bir yaklaşımla, bilimin "kavramsal çevre" den çıkması dolayısıyla kültürel olduğunu belirtir [22].

Teknoloji kendisini ortaya çıkaran ontolojinin kodlarını taşır ve kullanıcılarına ulaştırır. Kullanıcı gömülü kodları, kullanım ile beraber alır ve düşüncesi, varlığa bakışı kodlar yönünde etkilenir. Bir mühendis veya programcı, bir problemi çözmek için kod yazarken, "problemin ne olduğu", "en iyi çözümün ne olduğu" ve "kimin için çözüldüğü" gibi sorulara, kendi ve/veya şirket yönetiminin dünya görüşü, varlık algısı çerçevesinde cevaplar arar. Ontoloji, bilinçli gibi görünmese de gömülü olarak oradadır. Örneğin, bir sosyal medya platformunu "kullanıcıyı mümkün olduğunca platformda tutmak" üzere optimize eden bir algoritma, insanı, zamanını ve dikkatini maksimize edilmesi gereken bir kaynak (Bestand) olarak gören bir ontolojiyi içselleştirir. Oysa aynı platform, "kullanıcının kaliteli, erdemli ve anlamlı bağlantılar kurmasını sağlamak" üzere tasarlınsaydı, bu, insana ve sosyal ilişkilere dair farklı bir anlayışı yansıtır.

Marshall McLuhan'ın ifadesiyle "Ortam, mesajın kendisidir" [23]. Bir teknolojiyi benimsemek, yalnızca bir aracı benimsemek değil, aynı zamanda onun içine gömülü olan dünya görüşünü ve o aracın birey ve toplum üzerindeki dönüştürücü etkisini de kabul etmektir. Kahve makinesi gibi basit bir teknoloji bile, kahve içme alışkanlıklarımızı, sosyalleşme biçimlerimizi değiştirerek kültürümüzü şekillendirir. Dolayısıyla, "Batı'nın ilmini alalım, ancak inancını, kültürünü almayalım" formülü, teknolojinin bu dönüştürücü sosyolojik gücü göz ardı edildiği için pratikte işlevsiz kalmaktadır. Teknoloji ürünleri kullanıcıyı kodlarına uygun olarak dönüştürür ve sekülerleştirir. Son süreçteki kuşaklar ve hepimizin değişimi bunun için yeterli birer kanıttır.

Sunulan açıklamalar ve referanslara ek olarak, detaylı bir gözlem ve tefekkür de gösterecektir ki; modern teknoloji, içinde doğduğu Batı medeniyetinin seküler, bireyci, materyalist ve ilerlemeci (Francis Bacon ile başlayan, aydınlanma ile adım adım olgunlaşan) kodlarını taşır. Bu kodlar, teknolojinin mimarisine, arayüzüne, kullanım şartlarına ve pazarlamasına hatta tüketimine sinmiş durumdadır. Bu teknolojiyi olduğu gibi ithal etmek, bu kültürel kodları da beraberinde getirmek anlamına gelir.

Temelde ekonomi ile teknolojinin belirleyici kodları aynıdır. Bir ürünün üretim kodları zorunlu olarak pazarlama ve tüketim kodlarını da belirler. Bu nedenle bütün bir insanlık olarak sabır, yetinme (kanaat), şükür gibi yüksek değerleri bırakıp daha çok tüketim, marka hayranlığı, doyumsuzluk, tatminsizlik gibi alışkanlıklara yöneliyoruz. Bu hayatın kurucu ontolojisinin, kültürünün ürünlerde, sistemin çıktılarında manifest olması (ortaya çıkması) ve kullanıcılarını dönüştürmesinden dolayıdır. İşte gelişme ile değerler arasındaki paradoksun sebebi de budur. Bu sonuç açıkça göstermektedir ki mevcut gelişme (ilkesel değil mevcut gelişme) paradigmasının kurucu kodları insan ve doğa fitratına uygun değildir.

Bu sebeplerle, "ontolojiden bağımsız bir teknoloji yoktur, kültürden bağımsız bir teknoloji de yoktur". Ancak endüstrileşme ile başlayan süreçte son 50-70 yıla kadar teknolojinin sosyoloji üzerindeki dönüştürücü etkisi bugünkü kadar belirgin olmadığından teknoloji-ontoloji ilişkisini insanlık olarak görmekte geciktik. Artık hem günlük hayattaki teknoloji kullanım oranı hem de ürünlerin gelişmişliği (!) ile bu ilişki saklanamaz bir nitelik kazanmıştır. Bu anlamda tartışılmaz gerçeklik yapay zekâ ile tamamiyle dışa vurmuştur.

Bu Teknoloji Hanif Değildir: Temel tezin ikinci bölümü mevcut teknolojinin Hanif olmadığı iddiasıdır. Mevcut teknolojinin "Hanif" olmadığını söylemek, onun insanla, fitratla, doğa ve dünyanın eko-sistemi ile uyumlu sonuçlar üretmediğini tespit etmektir. Bu durum aşağıdaki beş ana başlıkta özetlenecektir:

- İnsanın Araçsallaşması: Hanif anlayışta teknoloji, insanın hizmetinde bir araçtır. Oysa mevcut sistemde bu ilişki tam da ters yöndedir. İnsan, "duran envanter" (Heidegger) olarak, veri üreten, tüketen ve sürekli performans sergilemesi beklenen bir kaynağa indirgenmiştir. Taha Abdurrahman modern teknolojinin insanı köleleştirdiğini belirtir [24]. Bütün sosyal medya ürünlerinin ve dijital oyunların bağımlılık (addict) yapması, insanın "tüketen varlık" olabilmesini sağlayan ve sürekli kılan yazılım algoritmalarının kullanıcıyı daha fazla yazılımda tutmak için insanın zayıflıklarını

tetikleyici haz duygularını maksimize eden, dopamin salgılatan detaylarla örülü olmasındandır. İnsanın özgürlüğünü bu derece elinden alan, iradesini zayıflatan hatta yok eden hiçbir şey asla hanif olamaz.

- Değerlerin Erozyonu ve Metalaşması: Mevcut teknoloji, ahlakı ve değerleri, veri çoğunluğuna dayalı öznel ve değişken kabuller olarak ele alır. Bir şeyin “iyi” veya “kötü” olması, istatistiki bir çoğunluğa veya algoritmik bir optimizasyona bağlıdır. Oysa hanif bir bakışta, adalet, merhamet, vicdan ve ahlak gibi değerler nesnel ve değişmez ilkelere aittir. Teknoloji, bu ilkeleri veriden ibaret görerek, insani değerleri aşındırmaktadır. Yapay Zeka bunun en belirgin örneğidir, ahlaki değerler veri çokluğuna göre belirlenir. Bu öznel ahlakın dışı vurumudur. Bu durum tam da materyalist bir ahlak algısının teknolojik ürüne yansımalarının net bir göstergesidir. Bu konuda “Yapay Zeka’ya Alternatif / Yeni Bir Mimari Önerisi Olarak Yapay Vicdan ve Yapay Akıl” başlıklı Medium makalesinde detaylı bir irdeleme bulunabilir [25]. Günümüzde yapay zeka ürünlerindeki insan değerleriyle uyuma problemi “AI Value Alignment Problem” çok açık olarak tartışılan bir başlık haline gelmiştir.
- Fitri Bağların Zayıflatılması: Teknoloji, aile, komşuluk, arkadaşlık gibi organik topluluk (cemaat) bağlarını zayıflatıp, yerine bireyci, sözleşmeye dayalı ve dijital bağları ikame etme eğilimindedir. Bu durum, sosyal bir varlık olan insanın fitratına aykırı olarak sosyal dokuyu tahrip etmektedir. Sonuç olarak bütün bu konfor ve kalabalıklar içinde insan giderek daha da yalnızlaşmaktadır, o kadar ki 2018 yılında İngiltere, 2021 yılında da Japonya bakanlık düzeyinde bir yalnızlık portföyü ihdas ederek “Yalnızlık Bakanı” (Minister for Loneliness) atamıştır; her iki ülkede de kurulan ayrı bir bakanlık değil, mevcut kabine üyelerine verilen bir sorumluluk alanıdır. Dışsal kalabalıkların artışına karşılık içsel yalnızlık artışı aynı uyumsuzluğun göstergesidir. Sherry Turkle “Birlikte Yalnız” kitabındaki ifadesi “Giderek birbirimize daha bağlı hale geliyoruz ama tuhaf bir şekilde daha yalnızız: samimiyette, yeni yalnızlıklar.” [26] bunu açıkça ifade etmektedir. (Birlikte Yalnızız: Neden Teknolojiden Daha Az, Birbirimizden Daha Çok Şey Bekliyoruz?” kitabı tamamen teknolojinin insanı yalnızlaştırmasını sosyoloji ve psikoloji açısından ele alır.)
- Eko-sisteme ve Doğal Dengeye Zarar: Endüstri devrimlerinden bu yana insana ve dünyanın eko-sistemine (doğal dengesine / fitratına) zarar vermeden neredeyse hiçbir teknoloji geliştirilememiştir. Bu, modern bilimin kuruluşundaki temel felsefeden kaynaklanmaktadır. Francis Bacon Novum Organum’da doğanın sırlarının ancak sanatın zorlamaları (vexationes artium) altında açığa çıkacağını belirterek yeni dönemin bilim-doğa ilişkisine yol gösterir; literatürde yaygın olan “işkence” yorumu bu ifadenin tartışmalı bir okumasıdır [27]. Bu mekanik, acımasız bakış açısı, doğayı edilgen ve sömürülecek bir nesne olarak gören bir ontolojinin sonucudur. Doğayı inceleyerek üretilen bilim ve teknolojinin, doğaya bu denli zarar vermesi, temelindeki bu “doğaya hükmetme” felsefesinin hanif olmadığını en somut kanıtıdır.
- Metafizik’in İnkârı ve Dataist İndirgemecilik: Mevcut teknolojinin en temel hanif olmama göstergesi, onun dataist felsefeyle metafizik olanı tamamen dışlaması veya veriye indirgemesidir. İnsan ruhu, bilinç, irade ve maneviyat gibi olgular ya yok sayılmakta ya da nöro-kimyasal süreçlerin veya veri algoritmalarının karmaşık bir ürünü olarak açıklanmaya çalışılmaktadır. Yuval Harari Homo Deus Kitabının “Veri Dini” bölümüne şöyle başlar “Dataizm, evrenin veri akışından meydana geldiğini ve her olgunun ya da varlığın değerinin veri işleme sürecine yaptığı katkıyla belirlendiğini öne sürer” [28]. Bu varlık felsefesine göre insan ve değerler de birer veri algoritmasından ibarettir.

Bu beş madde (daha da artırılabilir ve genişletilebilir), mevcut teknolojinin, insanın ve doğanın fitratıyla derin bir uyumsuzluk içinde olduğunu göstermektedir. Bu, kasti bir kötülükten çok, teknolojinin üzerine kurulu olduğu ontolojik temellerin (materyalizm, sekülerizm, dataizm) kaçınılmaz bir sonucudur.

3. Temel Paradoksa Çözüm Arayışları

Teknolojik gelişmeyle değerler arasındaki paradoksal ilişkinin tespiti ve bu probleme çözüm üretme çalışmaları dünya literatüründe yeni değildir. Her ne kadar tespitin temelindeki ontolojik belirleyicilik burada sunulduğu gibi vurgulanmasa da ortada bir problemin olduğu, daha insancıl ve doğa ile uyumlu

bir teknoloji geliştirilmesi gerektiği yeni bir iddia değildir. Bu çerçevede, kapsayıcı olmaktan çok örnekleme olarak, bazı kavram ve çalışmalar aşağıda özetlenmiştir.

Amish Topluluğu: Modernite ve teknolojinin değerler üzerindeki dönüştürücü etkisine karşı belki ilk ve en radikal duruş sergileyen, bir bakış açısı geliştiren, 16. yüzyıl Avrupa'sında ortaya çıkan Anabaptist (Yeniden Vaftizeci) geleneğin bir kolu olan Amish'lerdir. Bu duruş, “dünyadan ayrı yaşama” (separatism) ilkesine dayanır [29]; modern teknoloji, dünyevi değerlerin (hız, tüketim, bireycilik) bir taşıyıcısı olarak görülür. Amish'ler, öncelikle topluluk (Gemeinschaft) bağlarını korumak ve güçlendirmek için teknolojiye mesafeli dururlar. Otomobil, televizyon gibi araçların bireyi topluluktan kopardığına ve bencilleştirdiğine inanırlar. Bunun gibi, atlı arabalar yalnızca ulaşım aracı değil, sosyal hızı, yerel etkileşimi koruyan bir tercihtir. Yine, gösterişli ve kişisel rahatlığı öne çıkaran teknolojiler, “kibir” (Hochmut) olarak değerlendirilir; basit ve mütevazı bir yaşam sürmek temel erdemdir. Çoğunlukla ABD (Ohio, Pensilvanya, Indiana) ve Kanada'da yaşarlar. Amish'ler teknolojinin tümünü reddetmez. Her yeni araca bir “Teknolojik Seçicilik” sorgulaması uygularlar. Böylece topluluk değerlerini güçlendirip güçlendirmedicine karar verirler. Bu seçimler, Ordnung [30] adı verilen ve her cemaatte biraz farklılık gösteren yazılı olmayan kurallar bütünü tarafından yönetilir.

Conviviality: Ivan Illich 1973 yılında yazdığı “*Tools For Conviviality*” (Şenlikli Toplum adıyla Türkçeye çevrilmiştir) kitabında [31], endüstrileşme ve onun teknolojik araçlarının insanı bağımlı kılarak (köleleştirerek) özerkliğini ve yaratıcılığını çaldığını iddia eder ve insanı özgür kılacak yeni bir toplum modeli sunar. Bu model insan teknoloji ilişkisini de insanın özerkliğini koruyacak şekilde düzenlemeye çalışır. Bireylerin ve toplulukların kendi ihtiyaçlarını doğrudan karşılayabildiği yerel üretkenliği savunur. İnsan, teknoloji ve doğa arasında şenlikli, üretken ve özgürleştirici bir ilişki kuracak kurum ve araçlar önerir. Illich “conviviality” kelimesini radikal bir sosyal kavram haline dönüştürmüştür. Daha sonra Andre Gorz (Fransız sosyalist düşünür), Illich'in fikirlerini (özellikle conviviality ve karşı-üretkenlik) ekolojik marksizm ve “ekolojik akıl” çerçevesine entegre etmiştir. Ayrıca Serge Latouche ve Post-kalkınma düşünürleri (“Büyümeme / Décroissance” Hareketi), Illich'in conviviality idealini, büyüme odaklı endüstriyel topluma karşı “şenlikli yalınlık” ve “yerel özerklik” vizyonunun temeli olarak benimsemişlerdir. Yine Alain Caillé, Serge Latouche, Edgar Morin, Arturo Escobar gibi uluslararası bir grup aydın tarafından 2013 yılında kaleme alınan “Convivialist Manifesto” (Şenlikli Manifesto) [32], “convivialism”i (Türkçe'ye “birlikte yaşamcılık” olarak çevrildi) yeni bir politik felsefe olarak ortaya koyar. Burada kavram, Illich'ten alınmış ancak daha geniş bir “farklılık içinde birlikte yaşama sanatı” anlamında kullanılmıştır.”

Uygun Teknoloji (Appropriate Technology): Ernst Schumacher'ın 1973'te yayınlanan “*Small is Beautiful*” (Küçük Güzeldir) kitabı bu yaklaşımın temel referansıdır. Batı'nın büyük ölçekli, kaynak yoğun, merkezi ve insanı araçsallaştıran endüstriyel modeline bir eleştiri ve alternatif sunar. Teknoloji ve üretim, insanın yaratıcılığını ve onurunu desteklemeli, onu makinenin bir uzantısı haline getirmemelidir. Endüstri, doğanın döngülerini taklit etmeli, onu kirletmemeli ve tüketmemelidir. Schumacher önerdiği teknoloji için Ara Teknoloji (Intermediate Technology) kavramını kullanır [33]. MIT D-Lab (Development through Dialogue, Design and Dissemination), Schumacher'ın felsefesini pratiğe döken, akademik ve uygulamalı bir merkezdir. 2002'de Amy Smith önderliğinde kurulmuştur. Teknoloji, “dışarıdan gelen uzmanın” dayattığı bir şey değildir. Tasarım topluluk üyeleriyle birlikte, onların ihtiyaçlarını, bilgilerini ve bağlamını derinlemesine anlayarak birlikte yapılır. Teknoloji, yerel malzemelerle, yerel ekonomik ve kültürel yapıya uygun, çevresel etkisi düşük olacak şekilde geliştirilir. Ara Teknoloji kavramı Uygun Teknoloji (Appropriate Technology) olarak geliştirildi ve kullanıldı [34].

Décroissance (Degrowth/Büyümeme) Hareketi: Sonsuz ekonomik büyümenin hem ekolojik olarak imkânsız hem de sosyal açıdan arzu edilmez olduğu temelinden hareket eden politik, ekonomik ve entelektüel bir harekettir. GSYİH büyümesini hedefleyen mevcut kapitalist sistemi radikal bir şekilde sorgulayarak, daha az kaynak kullanan, daha adil ve doğayla uyumlu bir toplum önerir. Ekonomik büyüme paradigması, ekolojik çöküşe neden olmuş ve derin sosyal eşitsizlikler ortaya çıkarmıştır. Endüstriyel teknoloji verimlilik artışı sağlar ve yeni ihtiyaçlar yaratır. Bunun da büyüme paradigmasını beslediğini savunur. Bunun sonucu olarak da genellikle, Ivan Illich'in tanımladığı, “karşı-üretken” bir nitelik kazandığını belirtir. Teknolojik “ilerleme” mitine karşı çıkar. Yine “yeşil teknolojiler” gibi çözümlerin aslında tüketimi artıran birer tuzak olabileceğini öne sürer. Illich'in “şenlikli araçlar”

(convivial tools) vizyonunu alternatif olarak benimser. Bunlar basit, onarılabilir, düşük enerjili, yerel topluluklar tarafından kontrol edilebilen ve insan özerkliğini güçlendiren teknolojilerdir. Bu yaklaşıma göre, teknoloji sadece bir verimlilik meselesi değil, nasıl bir toplumda yaşamak istediğimizle ilgili politik ve etik bir seçimdir. Fikir babası ve kurucu teorisyenleri Nicholas Georgescu-Roegen [35] ve Serge Latouche'tur [36].

Value Sensitive Design (Değer Duyarlı Tasarım): İnsan değerlerini, kapsamlı bir şekilde dikkate alan, teorik temelli bir teknoloji tasarım yaklaşımıdır. Kavramsal, deneysel ve teknik araştırmalardan oluşan bütünleştirici ve yinelemeli üçlü bir metodoloji kullanır. Kavram, Batya Friedman (Washington Üniversitesi, Information School) tarafından 1990'ların başında geliştirilmiştir. VSD disiplinler arası bir yaklaşımdır; bilgisayar bilimi, insan-bilgisayar etkileşimi (HCI), bilgi etiği, felsefe, hukuk ve sosyal bilimleri birleştirir. Friedman'ın "Value Sensitive Design" kitabı VSD'nin şu ana kadarki en kapsamlı ders kitabı ve manifestosudur [37]. Tüm teorik çerçeve, metodoloji ve vaka çalışmaları burada derlenmiştir. Friedman ile bu akımın öncü isimleri arasında Peter Kahn, Alan Borning, Helen Nissenbaum ve Jeroen van den Hoven sayılabilir.

Biomimicry (Biyomimikri – Doğadan Esinlenen Tasarım): Doğanın zaman içinde test edilmiş modellerini, stratejilerini ve sistemlerini inceleyerek insanlık için sürdürülebilir çözümler tasarlama ve üretme disiplini. Temel felsefesi, "Doğayı, işleyiş şeklini kopya etmek için değil, ondan ilham almak için" öğrenmektir. Doğa, 3,8 milyar yıllık bir Ar-Ge laboratuvarı olarak görülür. Janine M. Benyus: Biyomimikri kavramını popülerleştiren ve kurumsallaştıran en önemli isimdir. 1997'de yazdığı *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature* [38] kitabı alanın temel taşıdır. Biomimicry Institute ve Biomimicry 3.8 danışmanlık şirketinin kurucusudur. Bu alanda ayrıca Dayna Baumeister ve Andrew Parker isimleri öne çıkmaktadır.

Yavaş Teknoloji, Dikkatli Tasarım, İnsancıl Teknoloji (Slow Tech & Mindful Design, Humane Technology) Akımı: Bu akım (farklı da olsa yakınlıkları sebebiyle tek başlıkta toplanmıştır), teknolojinin hız odaklı, insanı tüketime ve dikkat dağınıklığına iten yaklaşımına karşı gelişen bir tepki hareketidir. Teknolojiyi daha insancıl (anamlı, sürdürülebilir ve dikkate saygılı) hale getirmeyi amaçlar. Odaklandığı prensipler; Bilinçli Yavaşlama (Teknolojiyi daha az sıklıkta, daha anlamlı şekilde kullanma), İnsan Odaklılık (Teknolojiyi insan psikolojisi ve ihtiyaçlarına uygun tasarlama), Kalıcılık ve Onarılabilirlik (Kısa ömürlü tüketim yerine uzun vadeli kullanım), Dikkat Koruma (İnsan dikkatini sömürmeyen, saygılı tasarımlar), Etik ve Şeffaflık (Algoritmik kararların şeffaf ve etik olması). Lars Hallnäs ve Johan Redström'e ait "Slow Technology: Designing for Reflection" (2001) başlıklı makale [39] ile Cal Newport'un "Digital Minimalism: Choosing a Focused Life in a Noisy World" (2019) başlıklı kitabı [40] kavramsal çerçeveyi çizen dokümanlar olarak alınabilir. Center for Humane Technology (İnsancıl Teknoloji Merkezi) kurucusu Tristan Harris Slow Tech hareketinin "sistemik aktivist kanadı" olarak görülebilir. Slow Tech'in temel felsefesini (dikkate saygı, insan odaklılık, manipülasyonsuz tasarım) alıp bunu teknoloji endüstrisinin merkezine, yönetim ve regülasyon seviyesine taşımaya çalışan isimdir. Harris yazı ve konuşmalarında daha çok "Humane Technology" (İnsancıl Teknoloji) ifadesini kullanır.

İnsancıl – İnsan Merkezli Yapay Zekâ (Human-Centered AI), Etik Yapay Zekâ: Yapay Zekâ ile teknolojinin değerler üzerindeki etkisinin daha görünür olması sonucunda dünyada bu alanda birçok kavram, kişi ve kurum öne çıkmaya başladı.

- **İnsan Merkezli YZ (Human-Centered AI):** Teknolojinin, insan ihtiyaçları ve değerleri etrafında tasarlanmasını savunan ve odağında insan-YZ iş birliği, kullanılabilirlik, erişilebilirlik ve toplumsal fayda olması gerekliliğini belirten çalışmaların ortak ismidir.
- **Etik YZ:** YZ sistemlerinin adil, şeffaf, hesap verebilir, gizlilik koruyucu ve güvenli olmasını sağlamak ve önyargı, ayrımcılık, kontrol kaybı gibi riskleri minimize etmeyi amaçlar.

Bu ikisi tek bir kategori olarak alındığında, yapay zekanın insan değerleri, refahı ve kontrolü merkeze alınarak geliştirilmesini amaçlayan bir disiplinler arası çalışma olarak görülebilir. Temel hedef, teknolojik yetenekten daha çok insan onuru, adalet, şeffaflık ve sosyal faydadır. Ana ilkeleri; algoritmik adalet (ör. önyargıyı azaltmak), açıklanabilirlik (kara kutu sorununu çözmek), hesap

verebilirlik (sorumluluğu netleştirmek) ve gizliliği korumadır. “İnsan gözetimi” (human-in-the-loop) kritik kararlarda nihai kontrolün insanda kalmasını sağlar.

Bu alanda, DAIR Enstitüsü kurucusu Timnit Gebru ve Algorithmic Justice League kurucusu Joy Buolamwini önyargı ve eşitsizlik konusundaki çığır açıcı çalışmalarıyla öne çıkıyorlar. Kate Crawford ise YZ'nin sosyal ve çevresel maliyetlerini eleştirel olarak inceliyor. Kurumsal olarak, AI Now Enstitüsü eleştirel politika araştırmalarında, Partnership on AI ise endüstri-sivil toplum iş birliğinde öncüdür. Küresel standartlar için UNESCO'nun Etik YZ Tavsiye Kararı ve Avrupa Birliği'nin YZ Yasası (AI Act) temel referanslardır.

4. Bir Çözüm Önerisi Olarak Hanif Teknoloji Felsefesi

Modernite, teknoloji ve gelişmenin insani değerleri zayıflatan, incelten doğasına karşı direnme ve çözüm bulma çabaları şüphesiz bu sayılanlardan ibaret değildir. Bunlar, büyük problem karşısında insanlığın vicdanının bir şekilde söze, eyleme dönüşenlerinden sadece birkaçıdır. Henüz kapsayıcı ve tedavi edici bir çözüm sürecine girmesek de problemin tespiti noktasında, en azından entelektüel çevrelerde, belli bir farkındalık olduğu söylenebilir. Bu farkındalık, zayıf da olsa, Avrupa Birliği'nin Endüstri 5.0'in hedeflerini insancıl yönde etkilediğini gözlemliyoruz. “Hanif Teknoloji” bu bağlamda, küresel insanlık değerlerini İslami bir perspektiften ele alan özgün bir kavramsal çalışmadır. Kadim bir medeniyetin, yeni problemleri çözmeye yeteneğini ortaya koyma adına bir adımdır. Kapsayıcı ve bitirilmiş bir iddia değil, bir başlangıç, belki “bu alanda çalışmalıyız” seslenişidir. Diğer çözüm arayışlarından yararlanmak temel bakış açısının bir parçası olarak ele alınmalıdır. Bu yararlanmaları kendi ontoloji ve epistemolojimizin esnekliği çerçevesinde yapabilmeliyiz. Bugün Müslümanların bilim ve teknoloji alanında (en az diğer disiplinlerde olduğu kadar) özgün, felsefi, derinlikli ve insanlığın faydasına dönük (maslahat) çalışmalar yapmaları bir sorumluluk ve zorunluluktur. Böyle bir alanda fikir üretimi bütünüyle idealist, belki belli oranda da (bugünkü gerçekliğe meydan okuması bakımından) ütöpik olma gerekliliği alternatifleri ve derinleşmeyi engelleyen en temel özelliktir. Mevcut paradigma sınırları dışında bir bakış açısının ilk önüne çıkacak olan duvar şüphesiz pragmatist, hemen sonuç isteyen zihin modelidir. Ancak materyalist ve dataist simülakrlar dünyasının yarattığı varoluşsal kriz, distopya, ancak köklü bir felsefi dönüşümle anlamlı bir çözüme kavuşabilir.

Haniflik Kavramı (Tevhid ve Fitrat Eksenli): Kısaca özetlenen çözüm arayışları büyük oranda sistemin çıktıları ve sonuçları üzerinden bir okuma yapan ve çözüm üretmeye çalışan çabalarlardır. Hanif Teknoloji çıktılar üzerinden okumayı değerli görmekle beraber, sistemin girdileri, kodları (ontolojisi) seviyesinde bir analizi önceler. Bu üzerine kurulu olduğu bütünsel varlık algısı (ontoloji) nin bir sonucudur.

“Hanif” kelimesi Kur’ân kullanımı esas alındığında “Şirkten uzak, muvahhid, saf tevhid inancına sahip, dalaletten hakikate meyleden” [41][42] anlamlarına gelmektedir. Teknoloji- Ontoloji ilişkisinin mevcut teknoloji ekseninde materyalist ve dataist kodlarının kültürel yolla geçişkenliği tespitine karşı alternatif bir kavramsallaştırma ihtiyacı zorunluluğu doğmuştur. İnsanın değerlerinden, fitrattan uzaklaşması tevhidden uzaklaşması sonucudur. Bunun doğal sonucu olarak önerilecek yeni yaklaşım tevhid eksenli olmalıdır. Bu amaçla bilimsel ve teknolojik çalışmaya tevhide bakış, dokunuş fitrat eksenlidir. Bu kavramsallaştırmada “Hanif” kelimesi “Tevhid” ile “Fitrat” arasındaki kavramsal köprü olarak alınmıştır. Varlıkta, sahada, bilimde ve teknolojiye tevhide uygunluk fitrata uygunluktur ve Hanifliktir.

Hanif Teknoloji fitrata uygun sonuçlar üreten, gelişme ve ilerlemenin bedelini değerlerden ödetmeyen teknolojidir. Beşeriyetten Ademiyete, İnsaniyete yolculukta (yani insanın, sıradan ve tüketici benliğinden, sorumlu, erdemli ve Yaratıcı'sına muhatap olan asıl kimliğine yönelmesinde) engel değil yardımcı olan teknolojidir.

Hanif Teknoloji'nin Temel Prensipleri

- **Tevhidi Bakış:** Bu bakış, dünyayı bir simülakrlar, iç içe veri algoritmaları, rastlantısal, anlamsız olaylar yığını değil, bütün varlıkları anlamlı, hikmetli ve manevi işaretler (ayetler) bütünü olarak görür ve bu nedenle **her teknolojik ürün, Yaratıcı'nın ismi ile varlığa dokunuşun ve çalışmanın sonucudur.** Biz insanlık olarak varlıkla savaş halinde değil “Barış-İslam” halindeyiz [43]. Evren, doğa kendisini alt etmemiz gereken bir düşman değil, varlığımızın bütünsel parçalarıdır. Varlığa her dokunuşumuzdan sorumluyuz.
- **Kutsal Bilim ve Hikmet:** Teknoloji tevhide dayalı yeni bir bilimsel metodla desteklenir, Nasr'ın ifadesiyle “**Scientia Sacra- Kutsal Bilim**”, Bu yaklaşım, teknolojinin arkasındaki

bilgi felsefesinin, pozitivist indirgemecilikten kurtularak bütünsel bir bakış açısına dönüşmesini sağlar. Bilim ve teknoloji birbirinden bağımsız yapılamaz, dolayısıyla yeni bir teknoloji felsefesi, metodolojisi yeni bir bilim felsefesi, metodolojisi olmadan yapılamaz. Bu ilişkiyi belirtip bilim felsefesi detayına çok fazla (gerektiğinde vurgulamak dışında) girilmeyecektir. Bilim felsefesi her ne kadar ilişkili olsa da detaylandırılması ayrı bir başlıktır ve bu makalenin kapsamı dışındadır.

- **Değerlerin Ontolojik Konumu:** Ahlak, sadece veri değil, insana verilmiş nesnel bir rehber olarak kabul edilir ve teknolojinin mimarisine bu ilkeler eklenir. Değerler, dataizmde olduğu gibi veri çoğunluğunun ya da algoritmanın merhametine terkedilmez. Evren materyal ve değerlerle bir bütün olarak ele alınır ve korunur. Çünkü tevhidi bakışta varlıkla ilişki var eden ile ilişkidir. **Ontolojinin ana referans noktası var olan değil var edendir.** (Varedenden bağımsız, kopuk bir bilgi sistematığının savuruluşunu yaşadığımız tespitinden hareketle). Değerlere bakış açısı gerçek hayatta veya sanal ortamda oluşa göre değişmez. **Gerçek hayatta yanlış olan her şey sanal ortamda da yanlıştır.** Bu bir eğitim temeli olduğu gibi aynı zamanda bir ürün tasarım prensibidir.
- **Fıtrata Uyum:** Teknoloji, insanın manevi, psikolojik ve sosyal fıtratını güçlendirecek şekilde tasarlanır, zayıflatacak şekilde değil. Teknoloji üretiminin tek amacı hayatı daha kolaylaştırmak ve finansal gelirin maksimizasyonu olarak belirlenmez. Bu nominal ölçüden fıtrata uygun sonuçlar üretme sorumluluğunu üstlenen reel bir ölçüye geçilir. Hiper-gerçeklik içinde kaybolmuş benliği, otantik değerler ve ilişkiler etrafında yeniden inşa etmeyi amaçlar. **Fıtrat bir gerçeklik ölçü birimi olarak kabul edilir.** Bir tasarımın “Hanif” olma çerçevesi (framework) gerekliliği ortadadır (Ordnung ya da VSD Framework örnekliklerinde olduğu gibi. Şüphesiz bu bir kopya değildir, kendi özgün mirasımız üzerine – mümkün olduğunca kapsayıcı- geliştirilmelidir). **Bir gelişmenin, ürünün, sistemin “iyi” olması için insanın değerleri üzerinde pozitif etkisinin olması, en azından aşındırıcı etkisinin olmaması ve doğaya (ekolojik denge) zarar vermemesi temel ölçü olarak alınır.** Bütün düşünce, tasarım daha çok kazanmaya değil, daha erdemli bir insan gelişimine katkı sağlamaya odaklanılır. İnsan iradesini zayıflatan algoritmalar, içerikten bağımsız olarak, yanlıştır. Bağımlı kılan bir oyun değil, erdemli kılan bir oyun nasıl geliştirilir? Sorusu oyun tasarımının ilk adımıdır. Oyunlarda (bütün sanal ortamlarda) vicdanı, merhameti zayıflatıcı şiddet eğilimi oluşturan içerikler hanif tasarıma uygun değildir.
- **Aile Merkezli Bir Sosyal Doku:** Toplumun temeli bireye değil aileye indirgenir. Aile bağları bireysel bakış açısına feda edilemez. İnsan ekolojisinin birincil parçası aile kavramıdır. Aile kavramı, büyük küçük ilişkisi, edep, saygı, hiçbir finansal güce feda edilemez. İnsanları birbirinden uzaklaştıran, yabancılaştıran değil yakınlaştıran bir tasarım mimarisi esas alınır.
- **Doğa ve Ekolojik Denge ile Uyum:** Teknoloji üretimi insan fıtratının yanında doğanın fıtratıyla da uyum halinde olmalıdır. Hanif Teknoloji tasarımı doğaya ve ekolojik dengeye zarar verecek detayları içermez. İnsan değerleri ile ilgili detaylı bir çalışma gerektiği gibi doğa ile ilgili de benzer bir referans ölçüsü belirlenir. Bilim ve teknoloji geliştikçe bu ölçü yenilenir.
- **Açıklanabilirlik ve Şeffaflık:** Hanif Teknoloji kara kutu (black box) algoritmaları (askeri, istihbarat vb. alanlar dışında) kabul etmez. Sistemin verdiği her önemli kararın, açıklanabilir olması ve hangi ahlaki prensip uyarınca verildiğinin kullanıcıya veya denetleyici kurula gösterilebilmesi esastır. Bu, kullanıcıya güven verir, sistemin ahlaki tutarlılığını denetleme imkânı sağlar ve simülakrların gizem perdesini aralar.

- **Sürdürülebilir ve Adil Katılım:** Endüstri 5.0'ın sürdürülebilirlik ve dayanıklılık hedefleri, burada tevhidi bir sorumluluk bilinciyle ele alınır. Teknoloji, kaynakların adilce paylaşıldığı ve gelecek nesillerin haklarının gözetildiği bir dünya için tasarlanır ve üretilir.

Tablo 1. Hanif Teknoloji ve Mevcut Paradigma Karşılaştırması

Özellik	Mevcut Teknoloji	Hanif Teknoloji
Doğa Anlayışı	Hükmedilecek, tüketilecek nesne	Saygı duyulacak ayetler bütünü, emanet
İnsan Anlayışı	Veri üreten, tüketici / kaynak	Değerlerle donatılmış yüce varlık, halife
Amaç /Telos	Verimlilik, kar maksimizasyonu, kontrol, hükmetme	Uyum, hikmet, fitrata hizmet, dünya sonrası hayata hazırlık
Değerlerin Yeri	İstatistiğe / çoğunluğa bağlı	Ontolojik, nesnel, mimariye işlenmiş
Bilgi Felsefesi	Pozitivist, indirgemeci	Kutsal Bilim, tevhidi
Teknolojinin Rolü	İnsanın yerine geçmek, onu dönüştürmek	İnsanın potansiyelini (varlıkla ve var edenle ilişkisini) gerçekleştirmesine yardım.

Hanif Teknoloji'nin Pratikte İnşası: Hanif teknolojinin inşası iki metod üzerine (aynı anda ve paralel olarak) kurulması önerilir;

- Mevcut teknolojinin hanifleştirilmesi (realist yaklaşım)
- Tamamen yeni bir teknolojinin geliştirilmesi (idealist yaklaşım)

Mevcut teknolojinin hanifleştirilmesi (realist yaklaşım): Bugünkü teknolojik ürünler “Hanif Teknolojinin Temel Prensipleri” ne göre mümeyiz bir yaklaşımla mümkün olduğunca kullanılabilirliği korumak amacıyla irdelenir, yeniden düzenlenir ya da alternatifleri tasarlanır. Bu yöntem geçiş sürecinde realiteden kopmamayı sağlar ancak ideal olan değildir. Realist yaklaşım kaçınılmazdır ancak geçicidir, hedef zararı (yok edilemese de) minimize etmektir.

Bu anlamda yapılması en öncelikli çalışma yapay zekâ alanındadır. Bugünün ve görülebilen geleceğin en önemli teknolojik gelişmesinin yapay zekâ olduğu artık tartışmalı değildir. İnsanlığın değerleriyle uyumlu yeni bir yapay zekâ mimarisi öncelikli çalışmadır. Buna somut bir örnek olarak “Yapay Zekâ’ya Alternatif / Yeni Bir Mimari Önerisi Olarak Yapay Vicdan ve Yapay Akıl” başlıklı Medium makalesinde [44] önerilen yaklaşım gösterilebilir. Detayı makaleye bırakarak kısaca mimari değerler ile ilgili işlemlerin Yapay Zekâ (Artificial Intelligence) katmanına paralel olarak **Yapay Vicdan (Artificial Conscience)** da işlenmesi önerilir. Bu katman insanlığın ortak değerlerini veri çokluğuna göre değil dışarıdan verir. Yapay Zekâ ve Yapay Vicdan katmanları bir üstte yapay akıl katmanı tarafından kontrol edilir. Yapay Akıl Yapay Zekâ ve Yapay Vicdan katmanlarından gelen sonuçları değerlendirir. İnsan aklının görevine benzer bir fonksiyonla değersel bilgi ile mekanik bilgiyi ayırır. Bu Yapay Zekâ nın hanifleştirilmesine bir örnek olarak alınabilir, farklı mimari önerileri de getirilebilir. Yine mevcut YZ, sosyal medya ve oyun programları için **Fitrat Uyumluluk Modülü (The Fitrah Compliance Module)** konulabilir. Bu modül bağımlılık, aile ve sosyal dokuyu koruma vb. alt başlıklarda denetleme ve kontrolü sağlar (makale mimari ve teknik detaylardan çok kavramsal bir tanıtımı önelediğinden bu örneklemelerle yetinilecektir).

Tamamen yeniden bir teknolojinin geliştirilmesi (idealist yaklaşım): Sıfırdan başlanıyormuş gibi idealist bir çalışmayla yeni bir teknoloji (kaçınılmaz olarak da yeni bir bilim) epistemolojisi ve metodolojisi geliştirilir. Amaçlanan idealist anlamda fitrat medeniyetinin sosyolojisini kuracak yeni bir teknolojinin inşasıdır. Bu bir yönüyle Farabi’nin “El-Medinetü’l Fazıla” sı ya da Thomas More’un “Ütopya” sı gibi çalışmalar olarak görülebilir. Jules Verne’in öngörülleri yirminci yüzyıl çalışmalarını sürüklemiştir. Her fikir üreticisi fikrinin üretildiği gibi sahaya yansımayaacağını bilir. Bu onu idealizmden vazgeçirmez. İdealist fikirler pratik uygulamaları bir şekilde (tamamen olmasa da) etkiler. Ancak Hanif Teknoloji (yukarıda vurgulandığı gibi) realist davranmayı da içerir. Realizm – İdealizm dengesi Hanif Teknolojinin en belirgin özelliklerindendir. Ne pratik fayda uğruna idealist çalışmalardan vazgeçilir ne de idealizm uğruna saha terkedilir. Her iki yönde de çalışmalar devam etmelidir.

Zor Yokuşu Tırmanmak: Hanif Teknolojinin pratikte inşasının en temel gerekliliği (aynı zamanda zorluğu) fikri dönüşümdür. Bugün alışılmış seküler (bilgi ve erdem kopukluğu) düşünme modelinden bütünsel bir varlık algısıyla teknoloji üretimine geçiş çok büyük bir düşünme modeli değişikliğidir. Bu nedenle bu yeni teknoloji bakış açısının ürünlere yansımaları bir süreç konusudur. Çünkü mevcut hayat bize bunun dışında bir sistemi mümkün ve makul göstermez. Problem çok büyük olunca mevcut kabullenilerek “problem yok” a dönüşür. Aşılması gereken en zor yokuş burasıdır. İşte bu yüzden ki yeni bir ürün (mevcut teknolojik bakış dışında) ne yapabiliriz? sorusu düşünüldüğünde mevcut ürünlerin bir kopyası ya da aynı çizgide bir başka ürün aklımıza gelecektir. “Yeni” de mevcut paradigmanın tanımı içindedir. Bir teknoloji ürününün ismi, markası ya da üreticisinin değişmesi onu hanif yapmaz insan değerleriyle ilişkisi ancak bunu sağlayabilir.

5. Potansiyel Sorular ve Hanif Teknoloji'nin Cevapları

Daha yolun başlangıcında olsa da “Hanif Teknoloji” ile ilgili potansiyel bazı soruları / itirazları ele almak resmi biraz daha netleştirmek adına gerekecektir.

Soru: “Hanif Teknoloji mümkün müdür? Gelişme ile değerler arasındaki Paradoksal ilişki belki de yapısaldır. Materyal gelişme ile değerler arasında paradoksal olmayan bir ilişkinin mümkün olduğunu nereden biliyorsunuz?”

Cevap: Gelişme ile değerlerin birlikte mümkün olduğunu Süleyman (a.s.) ile ilgili Kur’ân anlatımında görüyoruz. Zamanın çok ilerisinde bir teknoloji ile tevekkül, sabır, şükür vb. bütün değerlerin birlikteliğine “**Süleyman Personası**” adını veriyoruz. Hanif Teknoloji’nin yukarıda sayılan çözüm arayışlarından en temel farkı buradadır. Bu çalışmalar vicdanın sesini dinleyerek noktasal anlamda fitrata dönük, isabetli önerilerde bulunuyorlar, ancak konuyu ontolojiden başlayarak bütünsel bir “insan nedir?”, “varlık nedir?” tespit ile yola çıkmıyorlar (Amish’ler bu konuda ayrı tutulmalı). Hanif Teknoloji “Fitrat” – “Tevhid” – “Nübüvvet” kavramlarını sahada pratik sorunların çözümünün temeli olarak kullanır. Diğer çalışmalar (Amish’ler hariç) sadece insanların ortak değerlerini ve pratik sonuçları ölçü olarak alıyorlar, Hanif Teknoloji bunu kabul etmekle beraber nübüvvet referansını da kontrol ve kavram sistematğine dahil etmektedir.

Soru: “Bu, teknolojik ilerlemeyi yavaşlatmaz mı? Rekabet gücümüzü kaybederiz.”

Cevap: Hanif Teknoloji, tek başına materyal ilerlemeyi ölçü olarak almaz. Kısa vadeli verimlilik ve kazanç artışları uğruna uzun vadede toplumsal ve ahlaki çöküşe yol açan bir teknoloji ilerleme değildir. Ayrıca, fitrata uygun inovasyon, yepyeni ve daha yaratıcı araştırma alanları doğurabilir. Örneğin, bağımlılık yapmayan, mahremiyeti koruyan ve enerji verimliliği yüksek, doğaya zarar vermeyen ürünler, yeni bir pazar ve rekabet alanı yaratabilir. Rekabet sadece “fiyat” ve “hız” üzerinden değil, “güven” ve “değer” üzerinden de tanımlanabilir.

Soru: “Evrensel ahlaki değerler konusunda bir uzlaş yokken, bu teknolojiyi nasıl tasarlayacağız? Bu dayatmacı bir model değil midir?”

Cevap: Hanif Teknoloji, seküler bir evrensel ahlak iddiasında bulunmaz. İslam inanç, değerler ve tarihsel mirası üzerine kurulur. Ancak insan fitratına hitap ettiği için tüm insanlığa sunulan bir modeldir. Adalet, merhamet, dürüstlük, sorumluluk gibi temel değerler, birçok felsefi ve dini gelenekte ortak paydadır. Model, bu ortak paydayı doğal olarak kendi ontolojik temelleri üzerinden yorumlar. Bu bir dayatma değil sadece bir tekliftir. Benzer şekilde, “Fitrat” ın detaylandırılması, netleştirilmesi ve üzerinde bir konsensüs sağlanması da zorluklar içerebilir. Ancak bunun kapsayıcı ve kolaylaştırıcı bir sistematği geliştirilebilir. Küresel anlamda insanlığın ortak altyapısı seçilirken, yerelde daha derin bir çözümleme metodu kullanılabilir. Bu aşamada bunları detay çalışmalar olarak görülmesi gerekir. Bugün oldukça genel kabul gören çevrecilik, eko-sistem, doğaya saygı vb kavramlar bu anlaşma zeminini kolaylaştıracaktır. Bugün ekolojik dengenin sürdürülebilirliği evrensel bir değer haline gelmiştir. Bunun gibi teknolojinin fitrata uygunluğu da evrensel bir değer olarak benimsenebilecek bir paradigmadır.

Soru: “Bu, modern teknolojiden tamamen kopmak, teknofobik bir tavır anlamına mı geliyor?”

Cevap: Kesinlikle hayır. Hanif Teknoloji, mevcut teknolojinin fitrata aykırı unsurlarını ayıklarken (mümkün olduğu ölçüde), faydalı yönlerini alır. Birincil amaç, terk etmek ya da yıkıp yeniden başlamak değil, dönüştürmektir. Buna paralel olarak yeni bir teknoloji inşası da tasarlanır. Hanif Teknoloji idealist ve realist yaklaşımları dengeler. Bu, teknolojiden kaçış değil, onunla daha bilinçli, eleştirel ve sorumlu bir ilişki kurma çabasıdır.

6. Sonuç

Tarihin en büyük kırılma noktasındayız; ya insanlık değerleri dataist distopyada yok olacak ya da modernite ile insanın içerisine girdiği gelişme ve değerler paradoksundan insanlığı kurtaracak yeni bir paradigmanın mümkün olduğu ortaya konulacaktır. Materyal gelişme ile değerlerin yükselişinin mümkün olduğu yeni bir medeniyet fırsatı önümüzdedir. Hanif Teknoloji “Fitrat Medeniyeti” ne ait yeni

bir teknoloji felsefesi, önerisidir. Şüphesiz yeni bir medeniyet için tek başına yeni bir teknoloji felsefesi ve metodolojisi yeterli olmayacaktır. Ancak bugün teknolojinin insan hayatında giderek artan rolü göz önüne alındığında merkezi bir paya sahip olduğu anlaşılabacaktır.

Hanif Teknoloji, insanlığın kaybettiği gerçekliği, onun kökenine, tevhid ve fitrata, yapılacak bir dönüşle yeniden tesisinin mümkün olabileceğini söyler. Önümüzdeki 2050 ufkunda, teknolojinin insanlığı getireceği noktayı belirleyecek olan, onun ne kadar “zeki” olduğu değil, ne kadar “hanif” olduğudur.

Bugünkü teknoloji, ontolojisinden kaynaklanan negatif sonuçları yansıtmakla beraber, bir fırsatı da açıkça önümüze sermektedir. Bütün insanlık bir yerden ifsad edilebiliyorsa yine bir yerden de irşad edilebilir. Bu teknoloji kullanıcılarının kodlarına uygun olarak materyalist, dataist yönlerini güçlendiriyor ve o yönde dönüştürüp sekülerleştiriyorsa, aynı şekilde Hanif Teknoloji kullanıcılarının giderek fitrata ve tevhide dönük yönleri gelişecek ve hiçbir tebliğe muhatap olmasa dahi doğal olarak tevhide eğilimleri güçlenecektir. Belki çok az bir tebliğ ile tevhide ve nübüvvete kolaylıkla taraftar olacaktır. Hanif Teknoloji'nin, Fitrat Medeniyeti'nin tamir hızının bugünkü teknolojinin ve hâkim medeniyetin tahrip hızından çok daha yüksek olacağını iddia edebiliriz, çünkü hayat, bütün varlık, fitrattan ve tevhiden yanadır. Varlığın kuşatıcı bütünlüğünde “hayır” her zaman “şerr” in önündedir.

‘Her zorlukla beraber bir kolaylık vardır’ (el-İnşirâh 94/6)

Kaynakça

- [1] Heidegger, M. *The Question Concerning Technology and Other Essays* (W. Lovitt, Çev.). New York: Garland Publishing, 1977 (s. 17, 20).
- [2] Kurzweil, R. *The Singularity Is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Viking, 2005 (s. 213-214).
- [3] Fukuyama, F. *Our Posthuman Future: Consequences of the Biotechnology Revolution*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2002 (s. 101).
- [4] Baudrillard, J. *Simulacra and Simulation* (S. F. Glaser, Çev.). Ann Arbor: University of Michigan Press, 1981/1994 (s. 22).
- [5] Avrupa Komisyonu. *Industry 5.0: Towards a Sustainable, Human-centric and Resilient European Industry*. Lüksemburg: Publications Office of the European Union, 2021 (s. 8).
- [6] Baudrillard, *Simulacra and Simulation* (s. 1).
- [7] Nasr, S. H. *Knowledge and the Sacred*. Albany: State University of New York Press, 1989 (s. 6).
- [8] Nasr, *Knowledge and the Sacred* (s. 104).
- [9] Nasr, *Knowledge and the Sacred* (s. 145).
- [10] Tönnies, F. *Community and Civil Society* (J. Harris & M. Hollis, Ed. ve Çev.). Cambridge: Cambridge University Press, 2001 (s. 22).
- [11] Landes, D. S. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969 (s. 114).
- [12] Tönnies, *Community and Civil Society* (s. 52).
- [13] Taylor, F. W. *The Principles of Scientific Management*. New York: Harper & Brothers, 1911 (s. 12).
- [14] Ellul, J. *The Technological Society*. New York: Vintage Books, 1964 (s. 22, 128-129, 146, 243, 339; yazar “object of technique” ifadesini bu sayfalarda insanın teknik karşısında araçsallaşması anlamında kullanır).
- [15] Schwab, K. *The Fourth Industrial Revolution*. Cenevre: World Economic Forum, 2016 (s. 7).
- [16] Harari, Y. N. *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi* (P. N. Taneli, Çev.). İstanbul: Kolektif Kitap, 2016 (s. 331).
- [17] Baudrillard, *Simulacra and Simulation* (s. 6).
- [18] Heidegger, *The Question Concerning Technology and Other Essays* (s. 11-12).
- [19] Heidegger, *The Question Concerning Technology and Other Essays* (s. 20).
- [20] Ihde, D. *Expanding Hermeneutics: Visualism in Science*. Evanston: Northwestern University Press, 1998 (s. 146, 156).
- [21] Mumford, L. *Technics and Civilization* (7. baskı). New York: Harcourt, Brace and Company, 1995 (s. 110).
- [22] Açıkgenç, A. *Bilginin İslâmîleştirilmesi*. İstanbul: Nesil, 1998 (s. 47).
- [23] McLuhan, M. *Understanding Media: The Extensions of Man*. New York: McGraw-Hill, 1964 (s. 7).
- [24] Abdurrahman, T. *Ahlâk Sorunsalı* (T. Uluç, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları, 2020 (s. 94).

- [25] Bulut, A. “Yapay Zekâ’ya Alternatif / Yeni Bir Mimari Önerisi Olarak Yapay Vicdan ve Yapay Akıl”. *Medium*, 2025. <https://medium.com/@abulut9061> (Erişim: 14.08.2026).
- [26] Turkle, S. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. New York: Basic Books, 2011 (s. 19).
- [27] Bacon, F. *Novum Organum* (P. Urbach & J. Gibson, Ed. ve Çev.). Chicago: Open Court, 1620/1994 (Aforizma I/XCVIII).
- [28] Harari, *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi* (s. 338).
- [29] Hostetler, J. A. *Amish Society* (4. baskı). Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993 (s. 74-75).
- [30] Hostetler, *Amish Society* (s. 82-84, 361-386).
- [31] Illich, I. *Tools for Conviviality*. Londra: Fontana/Collins, 1973/1975.
- [32] *Convivialist Manifesto: A Declaration of Interdependence* (Global Dialogues 3; M. Clarke, Çev.). Duisburg: Käte Hamburger Kolleg / Centre for Global Cooperation Research, 2014 (Fransızca aslı: *Manifeste Convivialiste. Déclaration d’interdépendance*, Paris: Éditions Le Bord de l’Eau, 2013).
- [33] Schumacher, E. F. *Small Is Beautiful: Economics as if People Mattered*. Londra: Blond & Briggs, 1973 (s. 125).
- [34] Darrow, K. & Pam, R. *Appropriate Technology Sourcebook*. Stanford: Volunteers in Asia, 1976.
- [35] Georgescu-Roegen, N. *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge (MA): Harvard University Press, 1971.
- [36] Latouche, S. *Farewell to Growth*. Cambridge: Polity Press, 2009.
- [37] Friedman, B. & Hendry, D. G. *Value Sensitive Design: Shaping Technology with Moral Imagination*. Cambridge (MA): MIT Press, 2019.
- [38] Benyus, J. M. *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature*. New York: William Morrow & Co., 1997.
- [39] Hallnäs, L. & Redström, J. “Slow Technology: Designing for Reflection”. *Personal and Ubiquitous Computing*, 5(3), 2001, s. 201-212.
- [40] Newport, C. *Digital Minimalism: Choosing a Focused Life in a Noisy World*. New York: Portfolio/Penguin, 2019.
- [41] Kuzgun, Ş. “Hanîf”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 16. İstanbul: TDV Yayınları, 1997, s. 33-39.
- [42] İsfahânî, R. *Müfredât: Kur’ân Kavramları Sözlüğü* (Y. Türker, Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları, 2018 (s. 445).
- [43] Sinanoğlu, M. “İslâm”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 23. İstanbul: TDV Yayınları, 2001, s. 1-2.
- [44] Bulut, “Yapay Zekâ’ya Alternatif / Yeni Bir Mimari Önerisi Olarak Yapay Vicdan ve Yapay Akıl” (2025).

Yazarın katkı beyanı

Çalışmanın tasarımı, literatür taraması, yazımı ve son hâli tek yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Finansman beyanı

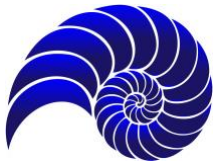
Bu araştırma; kamu, ticarî veya kâr amacı gütmeyen sektörlerdeki finansman kuruluşlarından herhangi bir özel hibe almamıştır.

Veri kullanılabilirliği beyanı

Makalede açıklanan araştırma için hiçbir veri kullanılmamıştır.

Çıkar çatışması beyanı

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

MAKİNELER DÜŞÜNÜYOR MU? YAPAY ZEKÂDA SURET İŞLEME İLE MANA İDRAKI AYRIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

DO MACHINES THINK? AN INQUIRY INTO THE DISTINCTION BETWEEN SYMBOL PROCESSING AND APPREHENSION OF MEANING IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Doçent
Kasım TAKIM
Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Kimya Bölümü
kasimtakim@harran.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4631-1982

Makale Bilgisi

/ Article Information

Araştırma Makalesi

/ Research Article

Alınma/Received: 01.03.2026

Yayınlanma /Publication: 30.06.2026

Telif Hakkı: Bu çalışma Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 License altında lisanslanmıştır ([CC BY NC](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)).

Copyright: This article is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License ([CC BY NC](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)).

ÖZET

Büyük dil modellerinin 2025 yılında Turing testini yüksek başarı oranıyla geçtiğinin raporlanması, “makinelere düşünüyor mu?” sorusunu yeniden gündeme taşımıştır. Bu çalışma, söz konusu soruyu davranışsal ölçütler üzerinden değil, düşünmenin kurucu unsuru olarak kabul edilen mana idraki kavramı üzerinden ele almaktadır. Makalede önce Turing testinin bir idrak testi değil bir davranış testi olduğu, testi tasarlayanın kendi adlandırmasına (taklit oyunu) ve deneyi yürüten araştırmacıların ihtiyat kayıtlarına dayanılarak gösterilmektedir. Ardından modern hesaplama paradigmasının Leibniz’e uzanan kurucu ilkesinin, önermelerin içeriğinden bağımsız sembol işleme olduğu ortaya konularak, “makine manayı kavramaz” hükmünün sonradan atfedilen bir eksiklik değil, mimarının kurucu şartı olduğu savunulmaktadır. Bu tez, Searle’ün Çince Odası argümanı, dil modellerindeki halüsinasyon olgusu ve akıl yürütme modellerinin karmaşıklık eşliğinde çöktüğünü gösteren deneysel bulgularla desteklenmektedir. Çalışmanın ikinci ekseninde mesele klasik İslam düşüncesinin cevher tasnifi çerçevesinde değerlendirilmekte; idrakin mahalli olan mücerred cevherden yoksun bir aygıtı faillik atfetmenin, iktiranı illet sanma hatası ve antropomorfizm olduğu gösterilmektedir. Son bölümde, insanı bir algoritmaya indirgeyen dataizmin bu indirgemeci zincirin son halkası olduğu ve alete fail muamelesi yapan iki uç tutumun (teknolojik teslimiyet ile teknolojik kıyamet beklentisi) ortak bir kategori hatasını paylaştığı ileri sürülmektedir. Makale, asıl meselenin makinenin düşünmeye başlaması değil, insanın düşünmeyi makineye devretmesi olduğu sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, Turing testi, mana idraki, Çince Odası, dataizm, nefis-i nâtika, indirgemecilik

ABSTRACT

Reports that large language models passed the Turing test with a high success rate in 2025 have revived the question of whether machines think. This study addresses that question not through behavioural criteria but through the concept of the apprehension of meaning, taken here as the constitutive element of thought. The article first demonstrates – relying on Turing’s own designation of the procedure as an imitation game and on the caveats issued by the researchers who conducted the experiment – that the test measures behaviour rather than cognition. It then shows that the founding principle of the modern computational paradigm, traceable to Leibniz, is the processing of symbols independently of propositional content; accordingly, the claim that machines do not grasp meaning is not a defect attributed after the fact but a constitutive condition of the architecture itself. This thesis is supported by Searle’s Chinese Room argument, by the phenomenon of hallucination in language models, and by experimental findings showing that reasoning models collapse beyond a complexity threshold. In its second axis, the study evaluates the matter within the classical Islamic taxonomy of substance, arguing that attributing agency to a device lacking the immaterial substance in which apprehension inheres constitutes both a confusion of concomitance with causation and an instance of anthropomorphism. The final section proposes that dataism, which reduces the human being to an algorithm, is the last link in this reductionist chain, and that the two opposing attitudes that treat the instrument as an agent – technological submission and technological apocalypticism – share a common category error. The article concludes that the principal concern is not that machines have begun to think, but that human beings have begun to delegate thinking to machines.

Keywords: Artificial intelligence, Turing test, apprehension of meaning, Chinese Room, dataism, rational soul, reductionism

1. GİRİŞ

2025 yılının baharında San Diego'daki Kaliforniya Üniversitesi'nde yürütülen bir deneyde katılımcılar, beş dakika boyunca biri insan diğeri yapay zekâ modeli olan iki muhatapla eş zamanlı olarak yazışmış ve hangisinin insan olduğunu belirlemeleri istenmiştir. Deneyin sonucunda GPT-4.5 modeli, katılımcıların %73'ü tarafından insan olarak değerlendirilmiştir; başka bir ifadeyle model, “insanlık” atfı bakımından gerçek insan muhataptan daha ikna edici bulunmuştur. Bu bulguyla birlikte Alan Turing'in 1950'de tasarladığı test, ilk kez bu ölçüde belirgin bir biçimde geçilmiş sayılmaktadır (Jones ve Bergen, 2025).

Bu sonucun kaçınılmaz olarak doğurduğu soru şudur: Makine ile insanın ayırt edilemediği bir eşikte, makinelerin düşündüğü söylenebilir mi? Sorunun cevabı, hangi ölçütün esas alındığına bağlıdır. Davranışsal ölçüt esas alınır cevap olumluya yaklaşır; zira ortada, insaninkinden ayırt edilemeyen bir çıktı vardır. Ancak düşünmenin tanımı davranışın dış görünüşüyle değil, o davranışı doğuran idraki yapıyla sorunun yönü tümüyle değişir.

Bu çalışmanın hareket noktası ikinci ölçüttür. Düşüncenin merkezinde mana idraki bulunur; zihin, eşyanın suretini değil manasını kavradığı için düşünür. Bu kabul benimsendiğinde asıl soru şu hâle gelir: Makine, işlediği sembollerin manasını mı kavramaktadır, yoksa yalnızca suretlerini mi işlemektedir?

Makale bu soruyu dört düzlemde ele almaktadır. Birinci düzlemde Turing testinin ne ölçtüğü, ikinci düzlemde hesaplama paradigmasının kurucu ilkeleri ve bu ilkelerin doğurduğu deneysel olgular (Çince Odası argümanı, halüsinasyon, akıl yürütme modellerinin sınırları), üçüncü düzlemde meselenin klasik cevher ve nefis tasnifi açısından değerlendirilmesi, dördüncü düzlemde ise sorunun ontolojik önvarsayılara bağımlılığı ve bunun dataizm biçimindeki güncel uzantısı incelenmektedir.

2. Taklit Oyunu Neyi İspatlar?

Deneyi yürüten araştırmacılar, sonuçları yayımlarken açık bir ihtiyat kaydı düşmüşlerdir: Testin geçilmesi, modelin insan zekâsına sahip olduğu anlamına gelmemekte; yalnızca insan gibi görünme becerisine işaret etmektedir (Jones ve Bergen, 2025). Bu ihtiyat, testin kurucusunun tercihiyle de örtüşmektedir. Turing, tasarladığı prosedüre “düşünme testi” değil, “taklit oyunu” (*imitation game*) adını vermiştir (Turing, 1950). Adlandırmanın kendisi, testin kapsamını belirlemektedir: Taklit oyunu dış davranış ölçer; içeride bir idrakin bulunup bulunmadığına dair bir hüküm vermez.

Dolayısıyla testin geçilmesi, taklidin başarısını ispatlayan bir bulgudur; taklit edilen şeyin hakikatte gerçekleştiğini ispatlayan bir bulgu değildir. Bu ayırım, çalışmanın kalan bölümlerinde takip edilecek olan temel ayırımın —suret ile mana ayırımının— davranış düzeyindeki karşılığıdır.

3. Hesaplama Paradigmasının Kurucu İlkesi

Sorunun cevabı, bir bakıma bilgisayarın kavramsal doğum belgesinde yazılıdır. Modern bilgisayarın fikrî kökeni Leibniz'in şu tasarısına dayanmaktadır: Akıl yürütmeler, önermelerin içeriklerinden tamamen bağımsız işleyen bir hesaba dönüştürülmeli; yani semboller üzerinde işlem yapılırken içerik üzerinde hiç düşünülmemelidir (*Mantık Ders Notları*, s. 43).

Bu tespitin sonucu dikkat çekicidir: Bilgisayar, manayı kavrasın diye değil, tam tersine manaya hiç uğramadan sureti işlesin diye tasarlanmış bir aygıttır. Dolayısıyla “makine düşünmez” hükmü, ona dışarıdan yakıştırılan bir kusur değil, bizzat kuruluş şartnamesinin bir maddesidir. Sembol işlemenin içerikten bağımsızlığı, sistemin bir arızası değil, hesaplanabilirliği mümkün kılan kurucu şarttır.

3.1. Çince Odası Argümanı

Bu nokta, çağdaş düşüncede Searle'ün (1980) ortaya koyduğu Çince Odası temsiliyle tartışılmıştır. Temsile göre, Çince bilmeyen bir kişi bir odaya yerleştirilir ve kendisine, hangi Çince sembol geldiğinde karşılığında hangi sembolü vereceğini gösteren eksiksiz bir kural kitabı verilir. Kapının altından Çince sorular girer; kişi kitaba bakarak doğru sembolleri eşleştirir ve Çince cevaplar gönderir. Dışarıdan bakan bir gözlemci için oda Çince bilmektedir. Oysa içeride manaya dair hiçbir unsur yoktur; yalnızca suret eşleştiren bir işlem vardır.

Günümüzün büyük dil modelleri, yapısal olarak bu odanın karmaşıklık düzeyi katbekat artırılmış bir versiyonudur. Nitekim Bender ve diğerleri (2021), bu sistemleri işittiğini manasını bilmeden tekrarlayan bir kuşa benzeterek “olasılıksal papağan” (*stochastic parrot*) nitelemesini önermiştir.

Klasik kaynaklar bu ayrımı asırlar önce isimlendirmiştir: Mana, “duyunun idrak edemediği, nefsin idrak ettiği şeydir” (*Kâdî Abdülcebbâr’da Düşünce-Bilgi İlişkisi*, s. 9). Bu tanım uyarınca, bir hesap makinesinin “ $2 + 2 = 4$ ” üretmesi, onun sayının ve toplamının hakikatini kavraması anlamına gelmez; insanın koyduğu bir kuralın cansız bir devrede işlemesi anlamına gelir. Teknolojideki “mantık” makinenin kendi düşüncesi değil, insanın kurulum devrelerine yerleştiği mantığın alete dökülmüş hâlidir (*Mantık Ders Kitabı*, s. 33).

3.2. Halüsinasyon: Mahiyetin Ampirik Delili

Bu yapısal tespitin en somut delili, dil modellerinin en bilinen kusurunda görülebilir: halüsinasyon. Dil modelleri zaman zaman hiç var olmayan kaynakları, olayları ve kişileri son derece akıcı ve kendinden emin cümlelerle üretmektedir. Bu kusur tesadüfî bir hata değil, mimarının doğrudan bir sonucudur. Manayı kavrayan bir zihin, söylediğinin hakikatle bağıı gözetir; suret işleyen bir sistem ise yalnızca belirli bir kelimedenden sonra istatistiksel olarak hangi kelimenin geleceğini hesaplar. Hakikatle bağı bulunmayan bir sistem bakımından doğru ile uydurma, aynı işlemin iki eşdeğer çıktısıdır.

4. Meselenin Türkiye’deki Erken Tartışması: Cahit Arf

Bu sorunun Türkiye’deki ilim hayatındaki geçmişi, yaygın kanaatin aksine oldukça eskidir. Turing’in makalesinden yalnızca birkaç yıl sonra, “yapay zekâ” teriminin dünyada henüz yeni telaffuz edildiği bir dönemde, Cahit Arf, Erzurum Atatürk Üniversitesi’nde verdiği bir halk konferansında aynı soruyu ele almıştır: “Makine Düşünebilir mi ve Nasıl Düşünebilir?” (Arf, 1959).

Arf, çalar saatten tavuk-tavşan problemini çözen mekanik hesap düzeneklerine kadar uzanan sade örneklerle, makinelerin düşünmenin bazı görüntülerini taklit edebileceğini o tarihte göstermiş; dahası, ileride insanı düşündüğüne ikna edebilecek makinelerin tasarlanabileceğini, ortada ne kişisel bilgisayar ne de internet varken öngörmüştür. Ancak Arf’ın kalıcı katkısı, insan ile makine arasına koyduğu sınırdır. Arf’a göre bu ikisi arasındaki temel fark estetikte düğümlenmektedir: güzelliği duyma, zevk etme ve değer verme melekesinde. Makine hesabın en çetinini yapabilir; fakat yaptığı işin güzelliğini duyamaz.

Bu tespit, bu çalışmada “mana idraki” olarak adlandırılan şeyin bir başka ifadesidir. Güzellik de tıpkı mana gibi tartışa ve devreye sığmayan, ancak bir şuurun tadabileceği bir hakikattir. Arf’ın konferansı, sorunun hem sorulması hem de isabetli biçimde cevaplanması bakımından Türkiye’deki ilim geleneğinin dünyayla eş zamanlı yürüdüğünü göstermesi bakımından da kayda değerdir.

5. Akıl Yürütme İddiası ve “Düşünme Yanılsaması”

Son nesil sistemlerin cevap üretmeden önce “düşünce zinciri” (*chain of thought*) adı verilen ara adımlar üretmesi, “yeni modeller artık adım adım akıl yürütüyor” biçiminde bir itiraza zemin oluşturmaktadır. Bu iddia yakın zamanda deneysel olarak sınanmıştır.

Shojaee ve diğerleri (2025), “Düşünme Yanılsaması” (*The Illusion of Thinking*) başlıklı çalışmalarında, akıl yürüttüğü ileri sürülen modelleri, eğitim verisinden ezberleme ihtimalini dışlayacak biçimde tasarlanmış kontrollü bulmacalarla test etmiştir. Bulgular iki yönlüdür: Birincisi, problemler belirli bir karmaşıklık eşiğini aştığında modellerin başarısı kısmen değil tamamen çökmektedir. İkincisi ve daha dikkat çekici olanı, çözüm algoritması modellere doğrudan verildiğinde dahi performansta iyileşme gözlenmemektedir.

Bu ikinci bulgu, çalışmanın tezi bakımından belirleyicidir. Genelleyebilen, kavrayabilen ve ilkeyi yeni bir duruma taşıyabilen bir akıl mevcut olsaydı, kendisine verilen tarifi en azından uygulayabilirdi. Tarifi verilmesine rağmen uygulanamaması, ortada o tarifi okuyan bir öznenin bulunmadığına işaret etmektedir.

Bu bulguların bilim çevrelerinde hâlâ tartışıldığı ve modellerin her yıl daha yetenekli hâle geldiği kaydedilmelidir. Ancak tartışmanın kendisi de veri niteliği taşımaktadır: En güçlü sistemler bakımından

dahi “gerçekten düşünüyor mu, yoksa düşünür gibi mi yapıyor?” sorusunun bu ciddiyetle sorulabiliyor olması, davranış ile idrakin aynı şey olmadığını deneysel düzeyde de teslim edildiğini göstermektedir.

6. Klasik Cevher Tasnifi Açısından: Alet mi, Fail mi?

Mesele klasik ölçütlerle ele alındığında tablo daha da netleşmektedir. Kadim tasnif, cevheri maddî ve mücerred (soyut) olmak üzere ikiye ayırır ve idraki, üç boyutu bulunmayan mücerred cevherin —yani nefs-i nâtikanın— fiili sayar (Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedâd*, s. 42). Gazâlî, insan nefsinin “rûhânî bir cevher olup cisim olmadığını” nakleder (*Tehâfütü'l-Felâsife*, s. 16-17); Taftâzânî de nefsin bu boyutu bakımından cismanî değil rûhânî olduğunu belirtir (*Şerhu'l-Akâid*, s. 20).

İşlemci ise silikon, metal ve elektrikten ibarettir; bu tasnifin diliyle cansız cisim sınıfına girmektedir. İdrakin mahalli olan cevherden yoksun bir yerde idrakin kendisini aramak, kategorik olarak sonuçsuz bir arayıştır.

Gelenek bu terazide bedeni dahi faillikten azleder: İnsan nefisten ibarettir ve beden —bütün organları ve beyniyle birlikte— nefs için bir alettir (Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, s. 29). Beden dahi fail değil alet sayılıyorsa, bilgisayarın konumu kendiliğinden belirlenmiş olur. Mektubu kalem yazmaz; kalemi tutan el de yazmaz; eli hareket ettiren irade yazar. Aynı şekilde işlemci de hesaplamaz; onu tasarlayan, programlayan ve çalıştıran insan, işlemci vasıtasıyla hesap ettirir.

Bu çerçevede, makinenin akıllıca çıktılar vermesi karşısında “demek ki düşünüyor” sonucuna varmak, fiile eşlik eden görüntüyü fiilin gerçek sebebi sanmaktan, yani geleneğin diliyle iktiranı illet zannetmekten ibarettir. *Şerhu'l-Mevâkıf*’ın koyduğu ölçüt burada da geçerlidir: Hikmetli ve düzenli neticeler, şuursuz bir müessirden çıkamaz (Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, c. 3, s. 12). Bilgisayarın düzenli çıktısı, cansız aygıtın fail olduğunu değil; arkasında şuur sahibi faillerin bulunduğunu gösterir.

İnsana has bir fiili fiziksel bir nesneye yüklemenin mantıktaki adı konulmuştur: antropomorfizm (*Mantık İlkeleri*, s. 8). “Bilgisayar düşünüyor, yapay zekâ anlıyor” ifadeleri, esasen “düşünce beyin salgısıdır” indirgemesinin ters yüz edilmiş devamıdır. Önce zihin beyne, beyin de devreye indirgenmekte; ardından “madem beyin bir bilgisayardır, öyleyse bilgisayar da bir beyindir” kıyasıyla çember tamamlanmaktadır. Oysa bu çemberin her iki adımı da geçersizdir.

7. Cevabı Belirleyen Teknoloji mi, Varlık Görüşü mü?

“Makine bilinç kazanır mı?” tartışmasında kayda değer bir tespit, sahanın içinden gelen bir isim tarafından dile getirilmiştir. Microsoft’ta projeler koordinatörü olarak çalışan ve teknoloji felsefesi üzerine konuşan Abdurrahman Bulut, bu soruya verilen cevapları beş öbekte toplamaktadır: (i) kesinlikle kazanacağını savunanlar; (ii) kazanabileceğini ancak insaninkinden farklı olacağını söyleyenler; (iii) bilinçli gibi davranıyorsa bilinçli sayılması gerektiğini, iç yüzünün önemsiz olduğunu ileri sürenler; (iv) önce bilincin tanımlanmasını talep edenler; (v) kesinlikle kazanamayacağını savunanlar (Bulut, 2025a).

Bulut’un asıl dikkat çektiği husus, cevapların içeriği değil kaynağıdır. Bu cevaplar teknoloji bilgisinden değil, cevap verenin varlık görüşünden (ontoloji) doğmaktadır. Materyalist bir çerçevede bilinç beyinsel bir süreçtir; beyin işleyişi taklit edilebildiğine göre bilincin de bir gün taklit edilebileceğini söylemek kendi içinde tutarlıdır. Varlığı yaratılmış olarak gören bir çerçevede ise bilinç insana yaratılıştan konulmuştur ve sentetik olarak üretilemez. Bulut bunu tek cümlede özetler: Ontolojiden bağımsız bir teknoloji yoktur.

Bu tespitin ikinci yüzü daha kritiktir: Teknoloji üretilirken üretenin varlık görüşü, çoğu zaman farkında olunmaksızın ürüne gömülmektedir. Bugünkü sistemler, bir çocuğun öldürülmesinin yanlış olup olmadığı sorusunu da bir matematik işleminin doğruluğunu da aynı mekanizmayla, yani verinin istatistiğine bakarak işlemektedir. Değer yargısı, verinin çokluğuna emanet edilmiştir. Ahlakı verinin çoğunluğuna indirgemek başlı başına materyalist bir tercihtir ve bu tercih, fark edilsin ya da edilmesin, sistemin mimarisine gömülüdür. Farklı ülkelerde geliştirilen modellerin aynı siyasi veya vicdanî soruya birbirine zıt cevaplar vermesi, bu durumun gündelik ispatıdır: Cevabı belirleyen tarafsız bir hesap değil, sistemin beslendiği veri havzasının dünya görüşüdür. Bu nedenle hazır teknolojiyi sorgusuzca kullanan kişi, farkında olmadan onun içine gömülü varlık görüşünü de benimsemiş olmaktadır.

Bulut, bu sistemlerin geliştirme süreçlerini yakından bilen biri olarak, bugünkü yapay zekâda bilinç bulunmadığını açıkça ifade etmektedir. “Anlıyor, öğreniyor” biçiminde tarif edilen şey, milyarlarca ihtimali peş peşe değerlendiren devasa bir hesaplama ibarettir; bu sistemlerin yüksek enerji tüketiminin sebebi de budur. Dışarıdan gözlenen bilinç görüntüsü ise bir taklitten ibarettir (Bulut, 2025a).

8. İndirgemeci Zincirin Son Halkası: Dataizm

Buraya kadar makinenin düşünüp düşünmediği incelenmiştir. Ancak çağdaş tartışma bir adım daha ileri taşınmış durumdadır: Artık makinenin düşünüp düşünmediği değil, ona teslim olup olunmayacağı tartışılmaktadır.

Harari’nin (2016) *Homo Deus* adlı eserinde tarif ettiği ve giderek yaygınlaşan dataizm, kâinatı veri akışlarından ibaret sayar; canlılar dâhil her şeyi birer algoritma olarak görür ve bir varlığın değerini veri işleme kapasitesiyle ölçer. Bu görüşe göre insan da nihayetinde biyokimyasal bir algoritmadır. Bu kabulden hareketle, daha büyük ve daha hızlı algoritmaların —yani yapay zekâ sistemlerinin— insandan daha isabetli karar verebileceği; dolayısıyla kararların, hayatların ve nihayetinde otoritenin bu sistemlere devredilmesi gerektiği sonucuna varılır. Harari bu gidişatı açıkça bir “veri dini”nin doğuşu olarak adlandırmaktadır.

Bulut (2025b) aynı görüşü şu şekilde tarif eder: Dataizme göre evren ne yalnızca madde ne de metafizik bir varlıktır; bir yazılım, uçsuz bucaksız bir veri akışıdır ve içindeki her varlığın değeri bu akışa kattığı katkı kadardır. İnsan, iç içe geçmiş karmaşık bir veri algoritmasıdır; aşk, duygu, din ve inanç ise henüz deşifre edilememiş algoritmalar sayılır. Bu görüşün kendi verdiği örnek dahi bir itiraf niteliğindedir: İnsan bir soğanın zarları gibi soyulup algoritmaları tek tek açıldığında, sonunda geriye hiçbir şey kalmayacaktır. Dolayısıyla dataizm, insandaki “geriye kalan” özü —nefsi, ruhu, manayı— tartışıp reddetmemekte; daha tanım aşamasında yok saymaktadır.

Dataizm, bu çalışmada adım adım takip edilen indirgemeci zincirin son halkasıdır. Önce düşünce beynin salgısına indirgenmiş, ardından beyin bir bilgisayara benzetilmiş, nihayet insan bir algoritmaya indirgenerek algoritmaların en büyüğüne ulûhiyete yakın bir makam teklif edilmiştir. Her şeyi bilen (büyük veri), her yerde hazır bulunan (ağ), geleceği haber veren (tahmin modelleri) ve kendisine danışılmadan adım atılmayan (algoritmik karar) bir merci tasavvuru, bu sıfat listesiyle neye özendiğini açıkça göstermektedir. Oysa bu çalışmada gösterildiği üzere, söz konusu “her şeyi bilen” sistem, işlediği tek bir sembolün dahi manasını kavramış değildir. Suret işleyen bir aleti mabud mertebesine çıkarmak, aletin ve mahlukun Sâni’ye mahsus sıfatlarla vâsfedilmesinden ibarettir.

Bu teslimiyetin gündelik hayattaki görünümü de kaydedilmiştir. Bulut’un (2025b) aktardığına göre kullanıcılar, dinledikleri bir açıklamayı yapay zekâyâ doğrulamakta; makine onaylarsa doğru, yanlışlarsa yanlış saymaktadır. Buradaki muhakeme şöyle işlemektedir: Bu kadar büyük veriyi işleyen bir sistemden daha isabetli karar verilemez; öyleyse ona güvenmek zorunludur. Bulut bunu yeni bir iman biçimi olarak nitelendirmektedir. Kendisine bir konferansta yöneltilen “Peki yapay zekâ tanrının olmadığını söylerse ne olur?” sorusuna verdiği cevap meselenin özünü göstermektedir: Yapay zekânın olumsuzlamasıyla bir hakikat ortadan kalkmaz, olumsuzlamasıyla da var olmaz; bunun sıradan bir insanın söylemesinden farkı yoktur. Asıl mesele, cansız bir hesaplayıcının sözüne böyle bir makamın tanınmış olmasıdır.

Dataist muhakemenin son halkası ise vaatlerin en eskisidir. İnsan bir algoritmadan ibaretse dışsal bir makinede modellenebilir; beyin bilgisayara kopyalanırsa insan ölümsüzleşir. “Dijital ölümsüzlük” adı verilen bu tasavvur, bugün ciddi mahfillerde dile getirilmektedir. Bulut bu vaadin karşısına kadim bir kıssayı koymaktadır: Şeytanın Âdem’e yaklaşırken kullandığı yem de aynıdır — *şeceretü’l-huld*, yani ebedilik ağacı. Dijital ölümsüzlük, bu eski vaadin güncel sürümüdür. Bulut meseleyi şirkin iki yüzünü hatırlatarak bağlar: Şirk, ya ilahı yere indirmekle ya da insanı ve insan eserini ulûhiyet makamına çıkarmakla işlenir; bugünkü teknoloji kültürü ikincisinin eşliğinde durmaktadır.

8.1. Tapınma ile Korkunun Ortak Kökü

Aynı madalyonun diğer yüzünde yapay zekâ korkusu söylemi bulunmaktadır. “Yapay zekâ insanlığı ne zaman yok edecek?” sorusu, teknoloji dünyasının içinden gelen isimlerin dahi ciddiyetle tartıştığı bir gündem hâline gelmiştir. Ancak makineyi tanrılaştıran tutum ile makineden kıyamet bekleyen tutum,

görünüşteki zıtlığa rağmen kökte aynı hatayı paylaşmaktadır: İkisi de cansız alete fail muamelesi yapmaktadır. Bütüncül nazar her ikisini birden düzeltir: Alet ne mabuddur ne de kendi başına düşmandır; alet, sahibinin niyetini büyüten bir kaldıraçtır.

Bu çerçevede asıl risk, makinenin düşünmeye başlaması değil, insanın düşünmeyi makineye devretmesidir; yani zihnin kendi merdivenini tırmanma zahmetinden kaçarak tasdik ve itikad basamaklarını bir algoritmanın çıktısına havale etmesidir. Yıkıcı senaryoların gerçekleşmesi için makinenin şuur kazanmasına gerek yoktur; şuurunu kullanmayan insan bunun için yeterlidir. Bulut da aynı noktaya işaret etmektedir: Asıl zarar için yapay zekânın ne bilinç kazanması ne de insanlığı fiziksel olarak yok etmesi gerekir; değerlerin, vicdanın ve derinliğin sessizce erimesi tek başına yeterli bir tahribattır. Bulut’a göre gençliğin deizme ve ateizme yönelmesinin sebebi de bilgi eksikliği değil, düşünme modelinin fark ettirilmeden değiştirilmesidir (Bulut, 2025a).

9. Sonuç

Makineler düşünmemektedir. Makine, düşünmenin dış yüzünü —suretini— giderek daha başarılı biçimde taklit eden, fakat düşünmenin özünü oluşturan şuur, irade, mana idraki ve niyetten mahrum bir alettir. Turing testinin geçilmesi taklidin gücünü, “düşünme yanılması” bulguları taklidin sınırını, halüsinasyon olgusu ise sistemin manayla bağının bulunmadığını göstermektedir. Bu üç bulgu birbirini dışlamamakta, aksine tamamlamaktadır: Yüzeyde kusursuzlaşan bir taklit ile derinlikte bulunmayan bir idrak, aynı mimarînin iki yüzüdür.

Bu çerçevede doğru ifade şudur: Makine düşünmez; insan, makine vasıtasıyla ve makine üzerinde düşünür. İşlemci, insan aklının koyduğu mantığın cansız bir bedende işleyen gölgesidir; gölge ne kadar keskinleşirse keskinleşsin, sahibinin yerine geçemez.

Bu sonucun pratik bir uzantısı da bulunmaktadır. İnsanların dörtte üçünün makineyi insandan ayırt edemediği bir eşiğe gelinmiştir; ikna edici taklit artık sanayi ölçeğinde üretilebilmektedir. Sahte görüntülerin, uydurma kaynakların ve insan sanılan propaganda hesaplarının yaygınlaştığı böyle bir ortamda, “söyleyen kim, söylenen ne, delili nerede” sorusunu soran bir zihin bir tercih değil bir zorunluluktur. Makinenin düşünmediğini bilmek de yeterli değildir; makineyi konuşturmanın ne düşündürmek istediğini fark edecek düzeyde doğru düşünmek gerekmektedir. Çözüm teknolojiden uzaklaşmak değil, onu ontolojik önvarsayımlarıyla birlikte değerlendirmek ve fitratı bozmayan bir teknoloji tasavvuru inşa etmektir. Zira alet, ancak sahibinin niyeti kadar hayırlıdır.

Bu çalışmanın sınırı, makinede bulunmadığı söylenen unsurların —şuur, akıl, zihin, mana, fikir— gündelik dilde çoğu zaman birbirinin yerine kullanılıyor olmasıdır. Makinede bulunmayanın tam olarak ne olduğunu söyleyebilmek için, insanda bulunanın kavramsal haritasının çıkarılması gerekmektedir. Bu ise ayrı bir çalışmanın konusudur.

Kaynakça

Ahmet Cevdet Paşa. *Mi'yâr-ı sedâd (Klasik mantık)*.

Arf, C. (1959). Makine düşünebilir mi ve nasıl düşünebilir? *Atatürk Üniversitesi 1958-1959 Öğretim Yılı Halk Konferansları*, No: 1, 91-103.

Bender, E. M., Gebru, T., McMillan-Major, A. ve Shmitchell, S. (2021). On the dangers of stochastic parrots: Can language models be too big? *Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT '21)*, 610-623.

Bulut, A. (2025a). *Microsoft projeler koordinatörüne sorduk! Yapay zekâ insanlığı ne zaman yok edecek?* [Video]. Bilimler Işığında Yaratılış. <https://youtu.be/aZ6hwRJ8Skk>

Bulut, A. (2025b). *Yapay zekâ yeni “tanrı” mı oluyor? Dataizm tehlikesi ve inancın geleceği* [Video]. Bilimler Işığında Yaratılış. <https://youtu.be/vnL37fT6mls>

Cürcânî, S. Ş. *Şerhu'l-mevâkıf* (c. 3).

Gazâlî. *Tehâfütü'l-felâsife*.

Harari, Y. N. (2016). *Homo deus: Yarının kısa bir tarihi*.

Jones, C. R. ve Bergen, B. K. (2025). *Large language models pass the Turing test* [Ön baskı]. arXiv.

Kâdî Abdülcebâr. *Şerhu 'l-usûli 'l-hamse (Mu'tezile'nin beş ilkesi)*.

Kâdî Abdülcebâr'da düşünce-bilgi ilişkisi.

Mantık ders kitabı.

Mantık ders notları.

Mantık ilkeleri.

Searle, J. R. (1980). Minds, brains, and programs. *Behavioral and Brain Sciences*, 3(3), 417-424.

Shojaee, P., Mirzadeh, I., Alizadeh, K., Horton, M., Bengio, S. ve Farajtabar, M. (2025). *The illusion of thinking: Understanding the strengths and limitations of reasoning models via the lens of problem complexity*. Apple Machine Learning Research.

Taftâzânî, S. *Şerhu 'l-akâid*.

Turing, A. M. (1950). Computing machinery and intelligence. *Mind*, 59(